

UNIVERZITA KARLOVA

Přírodovědecká fakulta

Katedra demografie a geodemografie

Bc. Lucie Horáková

Vývoj obyvatelstva ve městě Brně v letech 1880–1910

Development of the population in the city of Brno
in the period 1880–1910

Diplomová práce

Vedoucí závěrečné práce: doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc.

Praha, 2020

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze, 20. 5. 2020

Podpis:

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala doc. RNDr. Ludmile Fialové, CSc. za odborné vedení, cenné rady, obrovskou trpělivost, věcné připomínky a vstřícnost při konzultacích a vypracování této práce. Ráda bych také poděkovala všem nejbližším za všeobecnou podporu.

Vývoj obyvatelstva ve městě Brně v letech 1880–1910

Abstrakt

Cílem této práce je analýza a popis populačního vývoje v Brně v letech 1880–1910. Demografická analýza byla provedena na základě dat ze Sčítání lidu (1880, 1890, 1900 a 1910) a z dat Pohybů obyvatelstva (1881–1910), pro zpracování analýzy byly použity základní demografické metody. Práce je členěna do šesti kapitol, které čtenáře postupně seznamují se socioekonomickými a demografickými charakteristikami obyvatelstva v Brně. Na přelomu 19. a 20. století probíhala i v Brně první fáze demografické revoluce. Ve sledovaném období došlo k nárůstu počtu obyvatel města Brna, zejména migrací, a ke změně věkové struktury, která je charakterizována zestárnutím populace. Úroveň plodnosti a úmrtnosti se postupně snižovaly, zatímco úroveň sňatečnosti rostla.

Klíčová slova: obyvatelstvo, populační vývoj, historická demografie, město Brno

Počet znaků práce bez mezer: 129 764

Development of the population in the city of Brno in the period 1880–1910

Abstract

The aim of this thesis is an analysis and description of population development in the city of Brno between 1880–1910. Demographic analysis was performed based on census data (1880, 1890, 1900 and 1910) and statistics of population movements (1881–1910). Basic demographic methods were used for this analysis. Thesis is divided into 6 chapters introducing socio-economic characteristics as well as demographic characteristics of population of Brno. Demographic revolution started during this time and the data collected show its impact on the studied population. The results of the analysis indicate a population growth mainly due to migration, and change in age structure that exhibit aging of the population. Lastly, the data show that fertility and mortality levels decreased while nuptiality increased.

Keywords: population, population development, historical demography, city of Brno

OBSAH

Seznam tabulek	7
Seznam obrázků	8
Seznam použitých zkratek.....	10
1 Úvod.....	11
1.1 Cíl práce	12
1.2 Struktura práce	13
2 Zdroje dat, použitá literatura a metody práce	14
2.1 Zdroje dat	14
2.2 Použitá literatura	15
2.3 Metody práce	16
3 Charakteristika města Brna v letech 1880–1910	20
3.1 Rozšiřování zastavěného území města a změny v charakteru zástavby.....	20
3.2 Hospodářský a společenský vývoj	21
3.2.1 Hospodářský vývoj.....	21
3.2.2 Společenský vývoj	22
3.3 Vývoj počtu obyvatel.....	23
3.4 Věková struktura.....	26
3.5 Národnostní struktura obyvatelstva	30
3.6 Obyvatelstvo podle náboženského vyznání	32
3.7 Socioprofesní struktura obyvatelstva	32
3.8 Obyvatelstvo dle úrovně vzdělání.....	36
4 Vývoj obyvatelstva ve městě Brně v letech 1880–1910	38
4.1 Sňatečnost	38
4.1.1 Počet uzavřených sňatků a hrubá míra sňatečnosti	39

4.1.2 Sňatky podle náboženského vyznání snoubenců	41
4.1.3 Sňatky podle rodinného stavu snoubenců	41
4.1.4 Sňatky podle věku snoubenců.....	43
4.1.5 Sezónnost sňatků	46
4.2 Porodnost	48
4.2.1 Počet živě narozených a hrubá míra porodnosti.....	48
4.2.2 Narození podle vitality a pohlaví	50
4.2.3 Živě narození podle legitimacy	52
4.2.4 Živě narození podle délky trvání manželství	53
4.2.5 Sezónní pohyb narozených dětí	54
4.3 Úmrtnost	55
4.3.1 Počet zemřelých a hrubá míra úmrtnosti.....	57
4.3.2 Skladba zemřelých podle věku.....	58
4.3.3 Intenzita úmrtnosti podle věku a pohlaví	60
4.3.4 Kojenecká úmrtnost	61
4.3.5 Úmrtnost v prvním roce života.....	63
4.3.6 Úmrtnost podle příčin	65
4.3.7 Nejčastější příčiny úmrtí	68
4.3.8 Sezónní pohyb úmrtnosti.....	71
5 Vývoj počtu obyvatel města Brna v období 1880–1910	73
5.1 Přirozená měna.....	73
5.2 Celkový populační přírůstek	74
6 Závěr	76
Seznam použité literatury.....	81
Seznam použitých datových zdrojů.....	84
Sčítání lidu (<i>Die Ergebnisse der Volkszählung</i>)	84
Pohyby obyvatelstva (<i>Bewegung der Bevölkerung</i>).....	85
Příloha.....	86

SEZNAM TABULEK

Tab. 1 – Počet obyvatel podle pohlaví, Brno a Morava, 1880–1910	24
Tab. 2 – Relativní růst počtu obyvatel, Brno a Morava, 1880–1910, v %	24
Tab. 3 – Přítomné obyvatelstvo podle místa narození, Brno, 1880–1910	25
Tab. 4 – Přítomné obyvatelstvo podle místa narození, Morava, 1880–1910	25
Tab. 5 – Věkové složení obyvatelstva, Brno a Morava, 1880 a 1910	26
Tab. 6 – Složení obyvatelstva podle obcovací řeči, Brno a Morava, 1880–1910	31
Tab. 7 – Náboženské vyznání obyvatelstva, Brno a Morava, 1880–1910	32
Tab. 8 – Obyvatelstvo dle jednotlivých druhů průmyslu v sektoru B, Brno, 1890–1910	33
Tab. 9 – Úroveň gramotnosti obyvatelstva, Brno, 1880–1900	36
Tab. 10 – Úroveň gramotnosti obyvatelstva, Morava, 1880–1900	37
Tab. 11 – Sňatky podle náboženského vyznání snoubenců, Brno, 1881–1897	41
Tab. 12 – Sňatky podle rodinného stavu snoubenců, Brno a Morava, 1881–1897	42
Tab. 13 – Skladba snoubenců podle věku, Brno, 1881–1894	44
Tab. 14 – Skladba snoubenců podle věku, Morava, 1881–1894	44
Tab. 15 – Živě narozené děti podle legitimacy, Brno a Morava, 1881–1910	53
Tab. 16 – Živě narozené děti podle délky trvání manželství, Brno, 1895 a 1896	54
Tab. 17 – Příčiny úmrtí podle pohlaví, Brno, 1896–1910	66
Tab. 18 – Příčiny úmrtí podle pohlaví, Morava, 1896–1910	67
Tab. 19 – Balance přirozené měny a migračního salda, Brno a Morava, 1881–1910	75

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obr. 1 – Věková struktura obyvatelstva podle pohlaví a rodinného stavu, Brno, 1880, v %	27
Obr. 2 – Věková struktura obyvatelstva podle pohlaví a rodinného stavu, Morava, 1880, v %.	28
Obr. 3 – Věková struktura obyvatelstva, Brno, 1880 a 1910, v %.....	29
Obr. 4 – Věková struktura obyvatelstva, Brno a Morava, 1910, v %	30
Obr. 5 – Socioprofesní struktura obyvatelstva, Brno, 1880–1910, v %.....	33
Obr. 6 – Zastoupení obyvatelstva podle druhu průmyslu a podle pohlaví, Brno, 1890–1910, v %	34
Obr. 7 – Socioprofesní struktura obyvatelstva, Morava, 1880–1910, v %	35
Obr. 8 – Vývoj počtu uzavřených sňatků, Brno a Morava, 1881–1910.....	39
Obr. 9 – Hrubá míra sňatečnosti, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰	40
Obr. 10 – Vývoj sňatků podle rodinného stavu snoubenců, Brno, 1881–1897.....	43
Obr. 11 – Skladba ženichů podle věku, Brno a Morava, 1881–1910, v %	45
Obr. 12 – Skladba nevěst podle věku, Brno a Morava, 1881–1910, v %	45
Obr. 13 – Sňatečnost podle kalendářních měsíců, Brno a Morava, 1881–1894	47
Obr. 14 – Vývoj počtu živě narozených dětí a hrubé míry porodnosti, Brno, 1881–1910	49
Obr. 15 – Vývoj počtu živě narozených dětí a hrubé míry porodnosti, Morava, 1881–1910.....	50
Obr. 16 – Vývoj mrtvorozenosti a počtu mrtvě narozených dětí, Brno a Morava, 1881–1910..	51
Obr. 17 – Vývoj mrtvorozenosti podle legitimacy, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰.....	52
Obr. 18 – Narozené děti podle kalendářních měsíců, Brno a Morava, 1881–1897	54
Obr. 19 – Vývoj počtu zemřelých, Brno a Morava, 1881–1910.....	57
Obr. 20 – Vývoj hrubé míry úmrtnosti, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰.....	58
Obr. 21 – Skladba zemřelých podle věkových skupin, Brno, 1881–1910, v %.....	59
Obr. 22 – Skladba zemřelých podle věkových skupin, Morava, 1881–1910, v %	59
Obr. 23 – Intenzita úmrtnosti podle věku a pohlaví, Brno a Morava, 1881, v ‰.....	60

Obr. 24 – Intenzita úmrtnosti u osob starších 15 let podle věku a pohlaví, Brno, 1881, v ‰	61
Obr. 25 – Vývoj kojenecké úmrtnosti, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰	62
Obr. 26 – Vývoj kojenecké úmrtnosti dle legitimacy, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰	62
Obr. 27 – Skladba kojenecké úmrtnosti, Brno, 1881–1910, v ‰	63
Obr. 28 – Skladba kojenecké úmrtnosti, Morava, 1881–1910, v ‰	64
Obr. 29 – Skladba kojenecké úmrtnosti podle pohlaví, Brno, 1881–1910, v ‰	64
Obr. 30 – Struktura zemřelých dle příčiny úmrtí, Brno a Morava, 1896–1910, v %	68
Obr. 31 – Zemřelí na plicní tuberkulózu (či jiných orgánů), Brno a Morava, 1896–1910	69
Obr. 32 – Zemřelí na zápal plic, Brno a Morava, 1896–1910	69
Obr. 33 – Zemřelí na srdeční a cévní onemocnění, Brno a Morava, 1896–1910	70
Obr. 34 – Zemřelí na zhoubné novotvary, Brno a Morava, 1896–1910	70
Obr. 35 – Zemřelí na vrozenou slabost v důsledku předčasného porodu, narození s těžkým postižením, Brno a Morava, 1896–1910	71
Obr. 36 – Zemřelí podle kalendářních měsíců, Brno a Morava, 1881–1910	72
Obr. 37 – Vývoj hrubé míry přirozeného přírůstku, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰	73
Obr. 38 – Vývoj hrubé míry porodnosti a úmrtnosti, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰	74

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

ABGB	všeobecný občanský zákoník
hmp	hrubá míra porodnosti
hms	hrubá míra sňatečnosti
hmú	hrubá míra úmrtnosti
p. b.	procentní bod

Kapitola 1

Úvod

Výzkum historických pramenů je základním vědeckým prostředkem historické demografie. S jeho pomocí lze nahlédnout do dění daného místa před několika staletími. Pro vědce, ale i pro laika, je to tedy nástroj, který přibližuje život předků i podobu dané lokality. Pro dobu před sto i více lety nejsou k dispozici systematicky vedené prameny, nepočítáme-li matriční knihy. Je to ovšem pochopitelné, možnosti našich předků nebyly takové, jaké máme dnes, společnost nebyla tolik kosmopolitní a propojená, a zdroje, ať už znalostní, finanční nebo technické byly na nižší úrovni. Pokud se tedy chceme o dané lokalitě dozvědět více informací, je potřeba bádat v pramenech i s pomocí moderních nástrojů a vědeckých metod.

Vzhledem k náročnosti zpracování těchto historických dat je stále mnoho lokalit neprobádáno. Jednou z těchto lokalit je také město Brno, které jsem si vybrala pro zpracování populačního vývoje, neboť je mým rodným městem a mám k němu blízký vztah. Zároveň jsem předpokládala, že by mohlo být zajímavé i z hlediska změn, ke kterým v 19. století došlo (industrializace, urbanizace, bourání hradeb apod.) a dále také z hlediska prohlubujících se rozdílů mezi městem a venkovem. Za venkovské obyvatelstvo jsem se rozhodla považovat data za Moravu, neboť ještě na počátku 20. století připadalo na obyvatele měst nad 2 tisíce obyvatel pouze 37 % obyvatelstva Moravy (Die Ergebnisse der Volkszählung ... vom 31. December 1900, Band LXIII, Heft 2).

V průběhu 19. století docházelo v českých zemích k velkým společenským a ekonomickým změnám, které bývají obvykle shrnuty do pojmu průmyslová revoluce a které měly dopad i na vývoj obyvatelstva v Brně. Z manufaktur, které zde byly již od 18. století, začaly vznikat továrny a celé průmyslové oblasti, čímž se Brno stalo atraktivní pro obyvatele okolních vesnic. Bydlení ve městě s sebou ovšem neslo i různá úskalí, např. bylo nákladnější a v některých ohledech méně komfortnější než na vesnicích, zejména pokud jde o hygienické podmínky. Stav před zavedením kvalitní kanalizace se odrazil v možnosti snadného šíření infekčních nemocí.

K největším změnám pak docházelo zejména na přelomu 19. a 20. století, jež bylo v českých zemích zároveň obdobím druhé fáze demografické revoluce, která se zpravidla datuje do let 1890–1930 (Fialová, 1983, s. 133). Demografická revoluce je proces, který lze charakterizovat jako přechod z extenzivní (kvantitativní) formy lidské reprodukce do formy intenzivní (kvalitativní), tedy narodí se sice méně dětí, ale více jich přežije a zároveň se dožije vyššího věku

(Kalibová, Pavlík, Vodáková, 2009, s. 29). V období před demografickou revolucí docházelo k poklesu počtu narozených dětí obvykle pouze během nepříznivých situací, tedy v období válek, hladomorů, neúrody, epidemií cholery apod. (Fialová, 1996, s. 166). V průběhu demografické revoluce se naopak úroveň porodnosti snižovala spíše v souvislosti s rozvojem výrobních sil a s rostoucí životní úrovní obyvatelstva.

Na Moravě v roce 1884 vstoupil v platnost zákon o organizaci veřejné služby zdravotní, který ustavoval povinnosti obcí v péči o rodičky, nemocné a zemřelé (Zákon 68/1870, s. 125–131) a zároveň byl rozšířen o povinnost obcí zřídit obecního lékaře. V případě měst nad 6 tisíc obyvatel, tedy i Brna, zahrnovala tato povinnost zřídit pro lékaře více míst (Zákon 28/1884, s. 85–94). Zlepšení veřejného zdravotnictví a zkvalitnění péče o zdravotní stav obyvatelstva je považováno za jeden z významných faktorů zlepšení zdravotního stavu obyvatelstva, což by se mělo posléze projevit i ve snížení úrovně úmrtnosti.

Hlavními a zároveň jedinými datovými zdroji pro tuto práci byly svazky rakouské statistiky, které obsahují data o pohybu obyvatelstva a data získaná při sčítání lidu. Excerptce matrik nebyla použita, jelikož se Brno rozkládá na velkém území a bylo by časově velmi náročné získat data ze všech příslušných matrik. Pro studie založené na excerptci matrik pro přelom 19. a 20. století je u nás obvyklejší výzkum spíše menšího územního rozsahu, menšího města, obce či jednotlivé farnosti. Pravděpodobně prozatím jedinou prací, která také s pomocí excerptce matrik zpracovává větší území, je kniha *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace* (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014), jež byla zpracována kolektivem autorů na Ostravské univerzitě v Ostravě.

1.1 Cíl práce

Hlavním cílem předkládané práce bylo analyzovat a popsat populační vývoj obyvatelstva ve městě Brně, který je doplněn o komparaci s vývojem obyvatelstva na Moravě, a následně se pokusit tento vývoj vysvětlit, případně komparovat s výsledky za lokality, které byly již dříve zpracovány jinými výzkumníky. V roce 1880 bylo v Brně sečteno 82,6 tisíc obyvatel, to je 3,8 % úhrnu počtu obyvatel Moravy (2,15 mil.). Proto bylo možno data za celou Moravu uvažovat pro komparaci včetně dat za Brno. Tato práce by měla přispět k lepšímu poznání demografického vývoje města Brna na přelomu 19. a 20. století. Pro území tehdejšího města Brna zatím taková studie nebyla zpracována.

V této práci byly stanoveny, dle vývoje v souhrnu v českých zemích s přihlédnutím ke specifickým města Brna, následující hypotézy:

- 1) *V Brně, jakožto městě, se významně zvýší počet obyvatel. Brno bylo významným průmyslovým centrem, a tudíž mohlo být atraktivní pro obyvatele nejen blízkého okolí pracovními příležitostmi i vyšší životní úrovní.*
- 2) *Úroveň sňatečnosti v Brně bude zřejmě nižší než v úhrnu Moravy. Pro toto období byla typická vyšší míra sňatečnosti na venkově než ve městě (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 77).*

- 3) **Úroveň porodnosti v Brně bude postupně klesat, zejména na přelomu 19. a 20. století a lze předpokládat, že hrubá míra porodnosti klesne na konci sledovaného období zhruba na úroveň 20 ‰.**
- a. *Ve sledovaném období právě probíhala druhá fáze demografické revoluce, během které docházelo ke změnám ve společenském vývoji, což mělo mj. za následek i změnu v postoji k velikosti vlastní rodiny, zejména k plánovanému počtu dětí (Fialová, 1987, s. 213).*
 - b. *V závěru demografické revoluce, v celozemském měřítku, hrubá míra porodnosti klesla pod 20 ‰ (Kalibová, 2001, s. 41).*
- 4) **V souvislosti se snížením úrovně porodnosti klesne počet dětí v populaci a změní se tak věková struktura obyvatel.**
- 5) **Úroveň úmrtnosti bude mít klesající tendenci. Lze očekávat pokles úrovně úmrtnosti, neboť v tomto období docházelo k mnoha změnám, které počty zemřelých snižovaly. Jednalo se například o pokroky v lékařské vědě, rostla úroveň zdravotní péče, docházelo ke zlepšení celkové hygieny apod. (Kárníková, 1965, s. 201).**

1.2 Struktura práce

Předkládaná práce je rozdělena do šesti kapitol. První kapitolou je *Úvod*, který nastiňuje obsah práce a dále pak její cíl a zkoumané hypotézy. Druhá kapitola s názvem *Zdroje dat, použitá literatura a metody práce* blíže představuje zdroj datové základny, přináší seznam literatury, jak metodické tak i výzkumné, která je úzce spojena s předmětem této práce. Následuje kapitola *Charakteristika města Brna v letech 1880–1910*, která seznamuje čtenáře s brněnskou historií, vývojem města a společnosti v průběhu zkoumaného období. Jádrem práce je čtvrtá kapitola, kde jsou postupně analyzovány jednotlivé demografické procesy v Brně a na Moravě, které jsou řazeny do samostatných podkapitol *Sňatečnost*, *Porodnost* a *Úmrtnost*. V páté kapitole, *Vývoj počtu obyvatel města Brna v období 1880–1910*, je popsána bilance přirozené měny a migrace. Poslední kapitolou je *Závěr*, jenž shrnuje jednotlivé poznatky a zjištění z této práce. Součástí práce je také seznam použité literatury, seznam datových zdrojů a příloha, ve které se nacházejí doplňující tabulky a obrázky.

Kapitola 2

Zdroje dat, použitá literatura a metody práce

2.1 Zdroje dat

Období 1880–1910 bylo pro zpracování zvoleno proto, že v této době je k dispozici kvalitní datová základna jak o pohybu obyvatelstva Brna, tak o jeho početní velikosti, případně strukturách. Ve sledovaném období se pravidelně konala sčítání lidu, a to na základě říšského zákona o sčítání lidu, který byl vydán 29. března 1869. Zákon upravoval pravidelné opakování sčítání lidu, a to každých 10 let. Jednotlivá sčítání se vždy konala k půlnoci z 31. prosince na 1. ledna roku končícího nulou (tedy např. 31.12.1880). Tento zákon byl platný až do zániku Rakouska-Uherska (ČSÚ, 2018).

Základními zdroji dat tedy byly výsledky sčítání lidu z let 1880, 1890, 1900 a 1910, které vydávala rakouská císařská a královská komise pro statistiku v pramenném díle *Oesterreichische Statistik*¹. Data ze sčítání lidu vycházela pod názvem *Die Ergebnisse der Volkszählung* s různými podtituly, dle zaměření daného svazku (počet obyvatel a domů, skladba obyvatelstva dle náboženství, vzdělání, zaměstnání apod.). Tyto prameny byly v předkládané práci využity zejména pro rozbor počtu a skladby obyvatelstva města Brna a jeho sociokulturní charakteristiky (viz kapitola 3).

Dalšími, neméně významnými datovými zdroji, byly svazky obsahující data o pohybu obyvatelstva s názvem *Bewegung der Bevölkerung*, které ve sledovaném období vycházely za každý kalendářní rok a poskytly možnost zobrazit vývoj některých demografických událostí a ukazatelů v delších časových řadách. V průběhu let se struktura sledovaných údajů měnila, některé se přestaly sledovat, neboť pozornost se začala věnovat jiným. V některých případech nebylo možné zobrazit celé sledované období, ale pouze kratší časový úsek. Struktura svazků s daty o pohybu obyvatelstva měla obvykle dvě části. V první části byl popis dat a hlavní trendy za celé Předlitavsko v příslušném kalendářním roce a v druhé části byly již pouze tabulky s daty, ze kterých se čerpalo do první části. Data byla sledována za jednotlivé země Předlitavska, některá data byla tříděna i za politické okresy, což bylo stěžejní pro zpracování této práce, neboť Brno mělo ve studovaném období toto postavení. Všechny tyto datové zdroje byly v německém jazyce.

¹ K. K. Statistischen Central-Commission (1880–1900), K. K. Statistischen Zentralkommission (1901–1910)

Jelikož se předkládaná práce zabývá historickým obdobím, ve kterém ještě neexistovaly datové sady v elektronické podobě, bylo potřeba data z tištěných knih ručně opsat do tabulkového editoru MS Excel, ve kterém byla následně zpracována demografická analýza.

2.2 Použitá literatura

Mezi významná díla zabývající se popisem vývoje historických populací na území dnešní České republiky patří *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914* od Ludmily Kárníkové (Kárníková, 1965). Autorka v této práci popisuje vývoj obyvatelstva a jeho demografické změny, které se snažila vysvětlit v kontextu socioekonomického vývoje studovaného období. Vzhledem ke značné regionální různorodosti zejména hospodářského vývoje, se autorka zabývala vývojem i v jednotlivých regionech. Tak se v některých kapitolách zmiňuje i o oblasti Brněnska, neboť zejména Brno patřilo od konce 18. století k významným průmyslovým centrům jižní Moravy.

Dalším důležitým dílem shrnujícím hlavní trendy ve vývoji obyvatelstva vycházejících z historicko-demografického výzkumu je kniha *Dějiny obyvatelstva českých zemí* (Fialová et al., 1996), která přináší ucelený přehled populačního vývoje od nejstarších dob až do 20. století. Vývoj je zde popisován převážně za územní celky celých zemí, tj. za Čechy, Moravu a Slezsko.

Publikace *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace* (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014) přináší přehledně demografický vývoj této oblasti od 60. let 19. století až do první světové války. Zaměřuje se však na oblasti Slezska a severovýchodní Moravy. Kromě demografických ukazatelů poměrně podrobně popisuje i život prostého lidu, včetně nejrůznějších zvyků, tradic apod. Třebaže existují menší či větší regionální rozdíly, lze si z této publikace udělat alespoň představu o životě tehdejšího lidu také v Brně. Taktéž se jednalo o průmyslovou oblast, takže se lze domnívat, že některé informace by mohly být platné i pro Brno.

Zajímavou publikací je *Dějepis Brna* od Františka Šujana z roku 1902 (Šujan, 1902), která zachycuje vývoj Brna od nejstarších dob do konce 19. století. Autor se snažil popsat co nejširší škálu témat, byť často velmi stručně. Ke každé etapě brněnských dějin přidával sociální, ekonomické, technické, zdravotnické, školské, finanční, průmyslové, a další realie.

Další, obsahem podobnou knihou z edice Moravská vlastivěda, je *Brněnský okres* (Slavík, 1897), která v první části obsahuje rozmanitý popis celého brněnského okresu od fyzicko-geografických jevů až po společenskou sféru. Druhá část knihy je zaměřena na popis jednotlivých vesnic kolem Brna.

Dvojice knih *Dějiny města Brna 1* (Dřimal et al., 1969) a *Dějiny města Brna 2* (Peša et al., 1973) charakterizují historii Brna od jeho vzniku až do 60. let 20. století. Obě knihy jsou strukturovány do samostatných kapitol dle historických období. Kapitola, která zahrnuje období této práce, obsahovala úseky, ve kterých se autoři zabývali stavebním, populačním a dopravním vývojem, dále popisem rozvoje jednotlivých průmyslových odvětví a živností, politickými a národnostními problémy a dělnickým hnutím (Peša et al., 1973, s. 26–48). Tyto informace

mohou posloužit k lepšímu pochopení demografické situace. Knihy jsou doplněny o mapovou a obrázkovou přílohu.

Prvním uceleným a současně nejpodrobnějším přehledem vývoje Brna po stránce urbanistické a stavební je publikace *Brno – vývoj města, předměstí a připojených vesnic* (Kuča, 2000). Jedná se o velmi rozsáhlé dílo zabývající se výstavbou města Brna a jeho okolím, od nejstarších dob až po dobu moderní. Součástí jsou také mapy a historické fotografie z přelomu 19. a 20. století. Díky této publikaci bylo možno ověřit, že v letech, jimiž se předkládaná práce zabývá, nedošlo k územním změnám, takže data jsou srovnatelná.

V posledních letech se také začínají objevovat knihy z edice *Dějiny Brna*, vydané Archivem města Brna pod záštitou statutárního města Brna. V tuto chvíli jsou již vydané čtyři svazky, na dalších třech svazcích ještě autoři pracují. Série knih popisuje dějiny od pravěku až do 20. století a přináší tak ucelený pohled na celou historii Brna, obsahující mnoho různých témat. Knihy jsou často doplněny o mnoho obrázků, dobových fotografií či map.

Publikace s názvem *Zdravotní péče o brněnské obyvatele v 18. a 19. století*, jak již název napovídá, se blíže zabývá zdravotnickými zařízeními, tj. prvními špitály a nemocnicemi, vlivy na zdravotní stav brněnského obyvatelstva, nejčastějšími onemocněními apod. (Vargová, Horáčková, Menšíková, 2011).

Speciální práce k demografickému vývoji obyvatelstva Brna ve studovaném období zatím neexistují. K dispozici jsou pouze studie Petry Brabcové pro starší období, které zpracovala pomocí metody rekonstrukce rodin pro vybrané brněnské farnosti. Zpracovala to ve studii s názvem *Plodnost vdaných žen v první polovině 18. století: Výsledky dat ze dvou jihomoravských farností* (Brabcová, 2001). Naopak pro mladší období, konkrétně 50. a 60. léta 20. století, existuje publikace *Demografie Brna*, kterou zpracoval Zdeněk Hájek (1973).

V práci použité metody demografické analýzy jsou založeny na práci *Základy demografie* (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986); podle této publikace, která obsahuje základní i pokročilé demografické metody, byla rovněž použita symbolika.

2.3 Metody práce

Před studiem jednotlivých demografických procesů bylo třeba nejprve získat příslušná data. Zvláštní úkol představovalo sestavení dat o počtu obyvatel města v intercenzálním období. Rakouská statistika ve druhé polovině 19. století byla na svou dobu sice velmi pokroková a na vysoké úrovni, ale vzhledem k náročnosti získávání dat a s ohledem na tehdejší možnosti nebylo možné každý rok získávat počty obyvatel za jednotlivá sídla, i když se jednalo o statutární města, natožpak jejich střední stav platný k 1.7. daného roku, což je důležitý údaj pro výpočet hrubých měr. K dispozici byla sice velmi přesná data o přirozeném pohybu obyvatel jednotlivých územních celků, ale chyběla data o migracích. Údaje o počtu obyvatel bylo možné zjistit pouze ze sčítání lidu, v období mezi dvěma sčítáními bylo potřeba počet obyvatel odhadnout. K takovému odhadu byla použita metoda **lineární interpolace**, neboť vychází z dat ze dvou sousedních sčítání. Tato metoda je založena na předpokladu, že v období mezi sčítáními

se obyvatelstvo každý rok zvětšuje o stejný absolutní přírůstek. Vzorec lze zapsat takto (následující uvedené vzorce a symbolika odpovídají demografické příručce Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986):

$$\tau_j P = \tau_1 P + (\tau_j - \tau_1) \frac{\tau_2 P - \tau_1 P}{\tau_2 - \tau_1}$$

kde $\tau_j P$ je odhadovaný počet obyvatel v okamžiku τ_j , pro který platí $\tau_1 < \tau_j < \tau_{n+1}$. Veličina $\tau_1 P$ vyjadřuje počet obyvatel na počátku intervalu a $\tau_2 P$ na konci intervalu.

Odhadnutý počet obyvatel pomocí lineární interpolace lze teoreticky přisuzovat k 31.12. roku t , jelikož výchozí data jsou taktéž vztažena k tomuto datu. Budeme-li uvažovat, že platí $P_{31.12.} = {}_{t+1}P_{1.1.}$, tedy počet obyvatel k poslednímu dni v roce se bude rovnat počtu obyvatel prvnímu dni následujícího roku, můžeme dopočítat **střední stav obyvatelstva k 1.7.** ($P_{1.7.}$):

$$P_{1.7.} = \frac{P_{1.1.} + P_{31.12.}}{2}$$

kde P je počet obyvatel k danému datu.

Pro srovnání dvou území s rozdílným počtem obyvatel a s ohledem na dostupná data bylo vhodné použití hrubých měr, které udávají počet sňatků, (živě) narozených/zemřelých na 1 000 obyvatel v daném roce.

Hrubá míra sňatečnosti (hms):

$$hms = \frac{S}{P_{1.7.}} \times 1000$$

kde S vyjadřuje počet sňatků a $P_{1.7.}$ je střední stav počtu obyvatel.

Hrubá míra porodnosti (hmp):

$$hmp = \frac{N^v}{P_{1.7.}} \times 1000$$

kde N^v zobrazuje počet živě narozených dětí a $P_{1.7.}$ je střední stav počtu obyvatel.

Hrubá míra úmrtnosti ($hmú$):

$$hmú = \frac{D}{P_{1.7.}} \times 1000$$

kde D je počet zemřelých a $P_{1.7.}$ je střední stav počtu obyvatel.

Pro vyjádření poměru počtu mužů a žen v dané populaci se používá **index maskulinity (ima)**. Vyjadřuje počet mužů na 100 žen:

$$ima = \frac{P^m}{P^z} \times 100$$

kde P^m je počet mužů a P^z je počet žen. Obdobně byl spočten také sekundární index maskulinity při narození.

Kromě úmrtnosti vztahující se na celou populaci (hmú) se lze zaměřit na úmrtnost pouze kojenců do 1 roku. Tento ukazatel se sice nazývá **míra kojenecké úmrtnost (kú)**, ale protože vyjadřuje počet zemřelých kojenců do 1 roku na 1 000 živě narozených, jde o kvocient:

$$kú = \frac{D_{0-364}}{N^v} \times 1000$$

kde D_{0-364} je počet zemřelých kojenců od 0 do 364 dní od narození. Veličina N^v jsou živě narozené děti v daném roce.

Pro větší detail lze kojeneckou úmrtnost rozložit do několika intervalů dle stáří kojence. V současné demografii se používají intervaly s rozlišením na dny, avšak historická data totožná třízení neumožňují, proto bylo potřeba standardní intervaly upravit dle historických dat, tedy na měsíční intervaly.

Kvocient kojenecké úmrtnosti (obecný vzorec):

$$kú_x = \frac{D_x}{N^v} \times 1000$$

kde x je stáří kojence. Historické rozložení kojenecké úmrtnosti, použité v této práci, bylo následující:

- $kú_{0m}$ intenzita úmrtnosti od narození do 1 měsíce ($x = 0m$),
- $kú_{0-2m}$ intenzita úmrtnosti od narození do 3 měsíců ($x = 0-2m$),
- $kú_{3-5m}$ intenzita úmrtnosti od 3 do 5 měsíců ($x = 3-5m$),
- $kú_{6-8m}$ intenzita úmrtnosti od 6 do 8 měsíců ($x = 6-8m$),
- $kú_{9-11m}$ intenzita úmrtnosti od 9 do 11 měsíců ($x = 9-11m$).

Ukazatel mrtvorozenosti (ud) vyjadřuje podíl mrtvě narozených dětí k celkovému počtu narozených dětí:

$$ud = \frac{N^d}{N}$$

kde N^d je počet mrtvě narozených dětí a N vyjadřuje celkový počet (živě a mrtvě) narozených dětí.

Intenzita úmrtnosti podle věku ($ú_x$) se řadí mezi jemnější ukazatele úmrtnosti, neboť počet zemřelých je vztahován pouze k části populace, která splňuje podmínku stejného pohlaví a věku. Tento ukazatel je také přepočítáván na 1000 obyvatel:

$$ú_x = \frac{D_x}{P_x} \times 1000$$

kde D_x je počet zemřelých ve věku x a P_x vyjadřuje počet obyvatel ve věku x . Počítá se zpravidla odděleně podle pohlaví.

Princip **indexu sezónnosti** spočívá ve výpočtu tzv. měsíčních indexů, tedy přepočet na stejně dlouhé měsíce, čímž je pak možné vzájemně srovnat jednotlivé měsíce případně i různě dlouhá časová období. Nejprve bylo nutno zjistit úhrnné počty událostí v jednotlivých měsících, z těch poté vypočítat průměr odpovídající jednotlivým měsícům za jeden rok. Dále bylo nutné

eliminovat vliv různě dlouhých měsíců, k čemuž posloužily redukční koeficienty², kterými byly počty dnů v měsíci vyděleny. Pro tento získaný počet následoval ještě poslední krok, a to vydělení průměrným počtem připadajícím na jeden měsíc v daném období.

Hrubá míra přirozeného přírůstu (hmpp) je ukazatelem úrovně přirozené reprodukce. Kladný výsledek znamená přirozený přírůstek, naopak záporný výsledek značí přirozený úbytek obyvatelstva v daném období. Výsledná hodnota se uvádí v ‰ a je přepočtena na 1 000 obyvatel.

Přirozený přírůstek (PP):

$$PP = N^v - D$$

kde N^v je počet živě narozených a D je počet zemřelých.

Hrubá míra přirozeného přírůstu:

$$hmpp = \frac{PP}{P_{1.7.}} \times 1000$$

kde PP je přirozený přírůstek a $P_{1.7.}$ je střední stav počtu obyvatel.

² Únor = 0,9283; měsíce s 30 dny = 0,9856; měsíce s 31 dny = 1,0185 (Fialová, 1995, s. 10–11).

Kapitola 3

Charakteristika města Brna v letech 1880–1910

Město Brno se nachází na rozhraní dvou geomorfologických provincií. Jižní a východní část je okrajovou součástí Západních Karpat, jež je vyplněna Dyjsko-svrateckou nivou, kterou protékají řeky Svratka a Svitava. Západní a severní část přísluší k provincii České vysočiny. Nadmořská výška zastavěné části města se pohybuje od 190 m n. m. až do 334 m n. m., náměstí Svobody, které se nachází v centru města, leží ve 216 m n. m. (Bartoš, 1986, s. 25).

Brno je hlavním zemským městem Moravy od roku 1641³. Po zániku patrimoniálního systému v roce 1850 byl vytvořen politický okres Brno-město. Právě v tomto roce byl Brnu přidělen zvláštní statut a poté k němu byly připojeny blízké sousední obce. Následně bylo Brno rozděleno do čtyř okrsků, které jsou blíže popsány v podkapitole 3.2.2 *Společenský vývoj*. V čele každého okrsku stál okresní výbor. Toto uspořádání platilo do roku 1905, kdy došlo ke změně územního vymezení okrsků a k rozpuštění výborů (Bartoš, 1986, s. 25–26).

3.1 Rozšiřování zastavěného území města a změny v charakteru zástavby

V 19. století zejména v jeho druhé polovině nastalo pro rozvoj Brna jedno z nejdůležitějších období, které je charakterizováno čtyřmi zásadními rysy – výstavbou okružní třídy, vznikem nových městských částí, urbanizací starších předměstí a asanací vnitřního města (Kuča K., 1996, s. 282).

Pro vývoj ve 2. polovině 19. století bylo důležité, že místodržitel Alois Ugarte st. nechal na konci 18. století přeměnit koliště, místo před hradbami, které mělo sloužit k lepšímu výhledu z hradeb a obraně města, na pole s lipovou alejí, čímž omezil obranyschopnost pevnosti bez zásahu do opevnění. Další zásek, téměř doslova, do funkce hradeb provedl Napoleon Bonaparte, který během svého druhého obsazení Špilberku v roce 1809 nechal zničit opevnění hradu. Ten tak pozbyl význam pevnosti. Alois Ugarte st. využil situace a nechal přebudovat bastiony v okrasné parky. Od roku 1810 do roku 1828 tak probíhala proměna opevnění a koliště v parkový okruh, předchůdce okružní třídy. Jedním z impulsů vybudování okružní třídy se stala stavba nádraží

³ Uznáno hlavním městem Moravy (Dřímál et al., 1969, s. 155).

na části koliště. Druhým impulsem se v roce 1852 stalo rozhodnutí císaře Františka Josefa I., kterým přestalo být Brno uzavřeným pevnostním městem (Kuča, 1996, s. 282–283).

V okolí nově vznikající okružní třídy byl postaven Městský dvůr, který byl následován dalšími činžovnými domy a vytvořil se tak prostor pro budování bytových domů pro obyvatelstvo z okolí. Okružní třída také vytvořila prostor pro nové městské části a urbanizaci předměstí, vznikajících mezi roky 1850 a 1890, a jejich jednodušší napojení na historickou část města. Postupně tak začaly vznikat čtvrti Veverí, Lužánky nebo Černá Pole a začalo tedy docházet k nárůstu městského obyvatelstva (Kuča, 1996, s. 284–285).

Na konci 19. století započala také asanace (zachycena na fotografii v příloze 1), která měla za cíl proměnit nevyhovující budovy v historické části města na budovy, v tehdejší době, moderní. K demolici bylo určeno 75 % všech domů (429). Od roku 1896, kdy asanace začala, do jejího konce v roce 1916 bylo zbořeno 238 domů. Na jejich místě byly postaveny nové domy, které byly vyšší, s více byty. Nabídka byla zpočátku natolik široká, že desetina bytů byla neobsazená. Zbylé domy byly postupně modernizovány i v průběhu 20. století (Kuča, 1996, s. 286).

Od počátku 19. století do konce první světové války se území města výrazně rozšířilo, avšak ve sledovaném období se území města již nerozšiřovalo mimo stávající katastr, nedocházelo tak k připojování okolních vesnic, studované území tak zůstalo srovnatelné (Fasora, Štěpánek, 2017, s. 39). Již v roce 1839 byla do města přivedena železnice, která dala impuls místnímu průmyslu a z manufaktur vznikaly továrny. S rozvojem průmyslu přicházeli do města další obyvatelé, zejména dělníci, bez kterých by průmysl nemohl růst (Kuča K., 1996, s. 271). V roce 1900 tak bylo Brno 6. největším městem rakouské části monarchie (Kuča K., 2000, s. 127).

3.2 Hospodářský a společenský vývoj

3.2.1 Hospodářský vývoj

Do poloviny 18. století se Brno výrazněji neodlišovalo od jiných moravských měst. Hlavním zaměstnáním obyvatelstva byla řemesla a obchod. Obvykle byla výroba provozována v malých dílnách, kde byl mistr a měl k sobě několik tovaryšů či učňů. Již od 14. století převládla v Brně oděvní a příbuzná řemesla. Brno mělo několik trhů, kde se prodávaly řemeslné výrobky a zemědělské produkty. S rozvojem města se zlepšila i ekonomická a sociální situace, čímž se vytvářely velmi dobré podmínky pro vznik manufaktur (Dřimal et al., 1969, s. 49 a 183).

První textilní manufaktura, jezuitská, byla v Brně založena v roce 1705. Kromě textilních manufaktur, které převažovaly, vzkvétala i jiná odvětví, jako např. zpracování tabáku. Textilní průmysl byl také silně propojen s židovskou populací, čemuž nasvědčují i německá jména tehdejších továrníků. Ve 20. letech 19. století bylo v Brně přes 140 manufaktur a továren pouze na sukna. Po boku textilního průmyslu se objevuje i průmysl chemický, kovozpracující, kožedělný nebo cukrovarnický (Kuča, 1996, s. 271–272). Pro rozvoj byl důležitý i vznik textilní burzy a půjčovní banky, která pomohla rozvoji manufaktur (Dřimal et al., 1969, s. 183). Síla textilního průmyslu Brnu vynesla přezdívku moravský (rakouský) Manchester (Peša et al., 1973, s. 94).

Manufakturní výroba došla do takového stavu, že potřebovala stále více pracovníků, což dlouhodobě naráželo na problémy – nebyl prostor pro rozšiřování výroby a rostly náklady na mzdy (Dřímál et al., 1969, s. 192). Z těchto důvodů lze již na počátku 19. století pozorovat rozvoj průmyslu, vyšší míru používání strojů ve výrobě a z manufaktur se postupně přešlo na tovární velkovýrobu.

Silné zastoupení průmyslu s sebou neslo i potřebu pracovní síly, v roce 1902 pracovalo v brněnských továrnách 37 781 dělníků, zatímco celkový počet obyvatel v roce 1900 činil 109 346 (Bartoš, 1986, s. 28–30). Přiliv dělníků ohrožoval zemědělství v sousedství města. Dělník v továrně si vydělal až desetkrát více než zemědělec a brněnský průmysl stahoval dělníky z širokého okolí (Šujan, 1902, s. 298).

Modernizace výroby lákala do Brna také technicky vzdělané cizince a odborníky, kteří zakládali podniky zaměřené na výrobu strojů pro jednotlivá průmyslová odvětví a na jejich údržbu (Dřímál et al., 1969, s. 192).

Pro rozvoj průmyslu je také typická vyšší spotřeba energie. V Brně se tak ve 2. polovině 19. století začaly objevovat plynárny, elektrárny a jiné energetické závody. Energetickou náročnost vykazovala i jiná průmyslová odvětví rozvíjející se ve městě ke konci 19. století, jako např. strojírenství nebo hutnictví (Kuča, 1996, s. 272).

3.2.2 Společenský vývoj

Ve 2. polovině 19. století se začaly v Brně ve větším množství objevovat státní, zemské i městské úřady. Již od roku 1849 zde bylo c. k. místodržitelství, nejvyšší státní úřad pro Moravu. Od roku 1850 byla Morava rozdělena na dva kraje – Brno a Olomouc. Zřízen byl i Moravsko-slezský vrchní zemský soud a Finanční zemské ředitelství (Šujan, 1902, s. 322).

Město samotné bylo řízeno obecním výborem a městskou radou. V čele městské rady byl starosta. Výbor měl 48 členů volených na tři roky celou obcí. Členové výboru byli voleni na tři roky, ale každý rok se třetina obměňovala. Výbor si jednou za tři roky zvolil jednoho svého člena za starostu, ten musel být potvrzen císařem. Městská rada byla tvořena starostou, místostarostou a devíti radními, přičemž těchto 11 funkcí bylo placených a tvořilo městskou radu. Město se dále dělilo na čtyři okresy s okresními výbory, kdy v prvním okrese měl výbor 18 členů a v ostatních bylo členů 9. Každý okresní výbor si ze svého středu zvolil placeného okresního představeného a jeho zástupce. Takové správní dělení bylo ustaveno prozatímním řádem obecním z 6. července 1850 (Šujan, 1902, s. 324–325).

Vnitřní město se Špilberkem tvořily **první okres**. **Druhý okres** byl Horní i Dolní Cejl, Velká nová ulice (dnes Lidická), Malá nová ulice (dnes ulice Veverí), Augustinské území (dnes Jaselská), Hráze (dnes Milady Horákové), Josefovský příkop (dnes Příkop), Josefov, Švábka (dnes Údolní), Zábrdovice, Radlín (dnes Radlas) a Jircháře k železničnímu viaduktu. **Třetí okres** tvořila Křenová ulice, Petrova ulice, Trnitá (dnes Dornych), Struha (dnes území ulic Mlýnská-Přízova-Spálená), Reslůvka (dnes Trnitá), Novosady (dnes Nové Sady), Silnice (dnes Hybešova), Nivky (dnes Veletržní a Křížkovského), Pekařská ulice, Území sv. Anny (dnes Anenská), Území křížovnické (dnes Křížová) s Úvozem (bez Hlinek) a Vídeňská. **Čtvrtý okres** tvořilo Staré

Brno a Hlinky (Šujan, 1902, s. 324–325). Historická mapa města Brna z roku 1879 je znázorněna v příloze 2.

Brno bylo centrem nejen státních institucí, ale i centrem politickým, dopravním či kulturním. Sídly zde významné bankovní, pojišťovací, vzdělávací a zdravotnické ústavy. Nemocnice vznikaly nejprve v klášterech a byly rozděleny podle pohlaví. Mužská byla u Milosrdných bratří od roku 1748, ženská u Alžbětinek od roku 1754. V roce 1784 byla založena vojenská nemocnice (Bartoš, 1986, s. 50). V roce 1846 byla založena dětská nemocnice (Šujan, 1902, s. 310). V roce 1856 vznikla nemocnice u sv. Anny. V roce 1883 byl založen ústřední hřbitov. Kremace nebyla v monarchii povolena, krematorium tak vzniklo až v roce 1929 (Bartoš, 1986, s. 50–51).

Ve 2. polovině 19. století bylo brněnské školství německé. První českou školou se stalo Slovanské gymnázium v roce 1867. První německé gymnázium bylo na území Brna založeno již v roce 1773. Od roku 1846 mělo Brno i vysokou školu, stavovskou akademii (Bartoš, 1986, s. 55–56), která byla přesídlena z Olomouce (Šujan, 1902, s. 312). České školy se ve větší míře začaly objevovat až v 80. letech 19. století z příkazu ministerstva školství. Do roku 1900 takto vzniklo 6 škol (Šujan, 1902, s. 341–342).

3.3 Vývoj počtu obyvatel

Vývoj počtu obyvatel města Brna lze sledovat již od roku 1786, kdy Brno s předměstími mělo přibližně 19 tis. obyvatel. V roce 1791 v Brně bez Špilberku žilo 8 829 osob, s předměstími, která se do konce 19. století stala součástí města Brna, to bylo 22 814 obyvatel. V roce 1834 žilo v Brně se Špilberkem 12 326 obyvatel a s předměstími 37 601 obyvatel. Již zde lze pozorovat nárůst počtu obyvatel zejména v předměstích, kde se téměř zdvojnásobil. Největší podíl na tomto nárůstu měl rozvoj manufaktur a prvních továren, které lákaly do města a jeho okolí dělnické vrstvy (Šujan, 1902, s. 298–299).

V roce 1846 žilo ve vnitřním městě 13 850 a s předměstími 45 354 obyvatel. Lze tedy pozorovat další, byť oproti předchozím letům zpomalený, nárůst počtu obyvatelstva na předměstích. Šujan (1902) zpomalení růstu počtu obyvatel přikládá nástupu strojů do výroby a tudíž nižší potřebou dělníků. V dalších letech Šujan (1902) uvádí už pouze jedno číslo, v roce 1850 mělo Brno 47 359 obyvatel, v roce 1857 to bylo 58 809 obyvatel (Šujan, 1902, s. 309 a příloha 3), v tomto roce se naposledy sčítalo obyvatelstvo domácích, tedy pouze ti, kteří měli domovské právo v Brně. Od roku 1869 došlo ke změně metodiky sčítaného obyvatelstva, sčítalo se obyvatelstvo přítomné (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 66–67), jehož počet k 31. prosinci 1869 činil v Brně 73 771. K nárůstu v posledním intervalu mohlo přispět více faktorů, a to změna metodiky sčítání lidu, další rozvoj průmyslu, ale i výstavba nových domů spojených s budováním okružní třídy (Šujan, 1902, příloha 3).

Přitažlivost Brna tak rostla s industrializací i s orientací na těžký průmysl, ale také s rozvojem politického a kulturního života. V 80. a 90. letech se zkombinovaly dva faktory, které zintenzivnily populační vývoj nových průmyslových oblastí, mezi které je možno Brno řadit. Za hlavní faktor lze považovat rozvoj nových průmyslových odvětví. Díky tomu ztrácely

postupně na významu tradiční průmyslové, hlavně textilní oblasti jako bylo Podkrkonoší, které se specializovaly na jedno odvětví. Druhým, neméně významným faktorem, byla agrární krize, která způsobila plošný „útěk z venkova“, a de facto jeho stagnaci. Na přelomu 19. a 20. století se pak projevil jev známý v té době i v jiných průmyslově vyspělých zemích, pokles úrovně porodnosti, který se však až do začátku první světové války díky souběžnému poklesu úrovně úmrtnosti v bilanci přirozené měny neprojevil (Kárníková, 1965, s. 277–279). Ve sledovaném období se počet obyvatel trvale zvyšoval.

Počet obyvatel v Brně a na Moravě je uveden v tab. 1, která zachycuje údaje z jednotlivých sčítání lidu i podle pohlaví. Brno bylo tradičně posádkové město. V letech 1880–1900 činili vojáci v Brně 4 % z celkového počtu obyvatel, v roce 1910 to byla už jen necelá 3 %, na celé Moravě tento podíl činil méně než 1 %. Index maskulinity byl v Brně v letech 1880 a 1890 vyšší než v celozemském měřítku, v letech 1900 a 1910 byl již nižší.

Tab. 1 – Počet obyvatel podle pohlaví, Brno a Morava, 1880–1910

Pohlaví	Počet obyvatel			
	1880	1890	1900	1910
Brno				
Muži	40 243	45 349	52 539	59 626
Ženy	42 417	49 113	56 807	66 111
Celkem	82 660	94 462	109 346	125 737
Index maskulinity (v %)	94,9	92,3	92,5	90,2
Morava				
Muži	1 028 445	1 087 340	1 173 624	1 269 432
Ženy	1 124 962	1 189 530	1 264 082	1 352 839
Celkem	2 153 407	2 276 870	2 437 706	2 622 271
Index maskulinity (v %)	91,4	91,4	92,8	93,8

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Počet obyvatel Brna se každou dekádu zvyšoval. Od roku 1880 do roku 1910 se v Brně počet obyvatel zvýšil o 52 %, přitom byl růst plynulý, každou dekádu zhruba o 15 % (tab. 2). Počet obyvatel Brna se zvýšil z 82 660 na 125 737 obyvatel⁴. Na Moravě byl nárůst podstatně nižší, celkově ve sledovaném období na celé Moravě přibýlo téměř 22 % obyvatelstva.

Tab. 2 – Relativní růst počtu obyvatel, Brno a Morava, 1880–1910, v %

Území	Růst počtu obyvatel (v %)			
	1880–1890	1890–1900	1900–1910	1880–1910
Brno	14,3	15,8	15,0	52,1
Morava	5,7	7,1	7,6	21,8

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Ve všech sčítáních lidu od roku 1880 do 1910 byla pokládána otázka na místo narození. Takže lze zjistit podíl osob, které se do Brna přistěhovaly až během svého života (tab. 3). V roce 1880 žilo v Brně 35,4 % obyvatel, kteří uvedli místo svého narození Brno. Téměř polovina (48,5 %)

⁴ Přítomné obyvatelstvo a vojsko.

pocházela z jiného okresu na Moravě. Přibližně 16 % brněnského obyvatelstva se narodilo v jiné zemi habsburské monarchie či v cizině.

V následujícím sčítání lidu v roce 1890 činil podíl osob narozených v Brně 31,4 %. Polovina přítomných osob v Brně byla narozena jinde na Moravě a 18 % osob uvedlo své místo narození v jiné zemi. Na přelomu století v roce 1900 dosahoval podíl osob narozených v Brně téměř 39 %. Místo narození jinde na Moravě uvedlo 44 % osob a v jiné zemi přibližně 17 %. Podíly osob podle místa narození v roce 1910 byly velmi podobné podílům v roce 1900, rozdíly se pohybovaly okolo 1 p. b. Lze tedy konstatovat, že podíl přítomných osob narozených v Brně nepřesáhl 39 % a tedy více než polovina osob byla narozena mimo Brno.

Tab. 3 – Přítomné obyvatelstvo podle místa narození, Brno, 1880–1910

Rok		Brno	Jiná obec, stejný okres	Jiný okres (na Moravě)	Jiná země R-U	Země mimo R-U	Celkem
1880	abs.	29 257	–	40 111	12 615	677	82 660
	v %	35,4	–	48,5	15,3	0,8	100,0
1890	abs.	29 665	–	47 671	15 236	1 890	94 462
	v %	31,4	–	50,5	16,1	2,0	100,0
1900	abs.	42 387	–	48 107	16 505	2 347	109 346
	v %	38,8	–	44,0	15,1	2,1	100,0
1910	abs.	48 137	–	57 007	17 801	2 792	125 737
	v %	38,3	–	45,3	14,2	2,2	100,0

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 2), 1900 (Band LXIII, Heft 2), 1910 (Band I, Heft 2), vlastní výpočty a zpracování.

Na Moravě (tab. 4) byla situace opačná. V roce 1880 uvedlo 69 % přítomných obyvatel, že jejich místo narození se nachází ve stejné obci. Přibližně 25 % obyvatel pocházelo z jiné obce na Moravě a téměř 6 % z jiné země. V následujícím sčítání lidu v roce 1890 došlo k poklesu podílu u osob narozených ve stejné obci, a to na 61,5 %. Podíl obyvatel narozených jinde na Moravě se zvýšil na 31,1 %. Přibližně 7,3 % přítomných obyvatel uvedlo místo svého narození v jiné zemi. V letech 1900 a 1910 dosahovaly podíly přítomných obyvatel podle místa narození velmi podobných hodnot jako v roce 1890.

Tab. 4 – Přítomné obyvatelstvo podle místa narození, Morava, 1880–1910

Rok		Stejná obec	Jiná obec, stejný okres	Jiný okres (na Moravě)	Jiná země R-U	Země mimo R-U	Celkem
1880	abs.	1 486 214	290 134	250 901	121 825	4 333	2 153 407
	v %	69,0	13,5	11,7	5,7	0,2	100,0
1890	abs.	1 400 693	384 524	324 446	151 633	15 574	2 276 870
	v %	61,5	16,9	14,2	6,7	0,7	100,0
1900	abs.	1 517 044	397 463	344 835	159 766	18 598	2 437 706
	v %	62,2	16,3	14,1	6,6	0,8	100,0
1910	abs.	1 602 491	403 775	411 346	181 586	23 026	2 622 224
	v %	61,1	15,4	15,7	6,9	0,9	100,0

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 2), 1900 (Band LXIII, Heft 2), 1910 (Band I, Heft 2), vlastní výpočty a zpracování.

3.4 Věková struktura

Struktura podle věku popisuje rozložení obyvatelstva podle pohlaví, věkových skupin (nejčastěji jednoletých nebo pětiletých), a pokud jsou dostupná data, je možné studovat skladbu i podle rodinného stavu. Graficky je tato struktura zobrazena v grafu, který je pro svůj tvar nazýván věkovou pyramidou. Švédský demograf A. G. Sundbärg rozdělil obyvatelstvo podle věku na tři skupiny – **dětskou** (0–14 let), **reprodukční** (15–49 let) a **post-reprodukční** (50 a více let). Poměry těchto skupin určují, o jaký typ věkové struktury se jedná (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 118). Obvykle se rozlišují tři typy:

- *Progresivní*, vyznačující se silnou převahou dětské složky.
- *Stacionární*, dětská a post-reprodukční složka mají téměř stejný podíl.
- *Regresivní*, post-reprodukční složka převažuje nad dětskou.

Údaje o věkové struktuře byly ve sčítání lidu 1880 dostupné i pro Brno podle jednotek věku, pohlaví a rodinného stavu. V následujících sčítáních se již tato data nevyskytovala pro nižší územní celky, pouze pro celé země. Pro nižší územní celky se data znovu uváděla až ve sčítání 1910, byla ovšem pro obě pohlaví dohromady a bez rozlišení rodinného stavu. Z tohoto důvodu je podrobnější analýza věkové struktury omezena pouze na tyto dva roky.

Pro Brno lze pozorovat v roce 1880 (tab. 5) vyšší podíl dětské složky, než tomu bylo na konci sledovaného období, je patrný pokles o 2 p. b. Naopak k nárůstu podílu došlo v reprodukční a postreprodukční složce. I přesto, že se v průběhu sledovaného období mírně změnily podíly jednotlivých věkových skupin, typ věkové pyramidy zůstal stejný (progresivní), jelikož zde bylo stále poměrně výrazné zastoupení dětské složky – 25 %.

Tab. 5 – Věkové složení obyvatelstva, Brno a Morava, 1880 a 1910

Rok	0–14 let		15–49 let		50 a více let		Celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Brno								
1880	22 554	27,3	47 444	57,4	12 662	15,3	82 660	100,0
1910	31 389	25,0	74 169	59,0	20 179	16,0	125 737	100,0
Morava								
1880	750 200	34,8	1 041 448	48,4	361 759	16,8	2 153 407	100,0
1910	916 663	35,0	1 257 482	48,0	448 079	17,1	2 622 224	100,0

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band II, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 3), vlastní výpočty a zpracování.

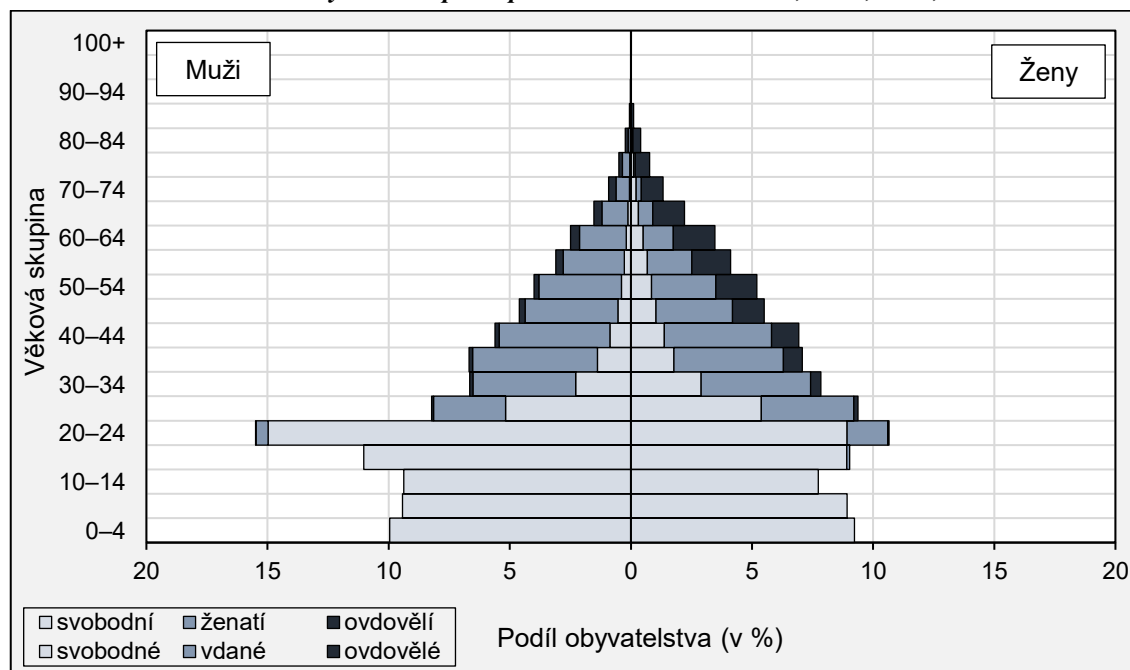
Na Moravě se ve stejném období podíly jednotlivých složek téměř nezměnily. Podíl dětské složky se pohyboval okolo 35 %, a byl tak výrazně silnější než v Brně. Podíl osob v reprodukčním věku byl ale, oproti Brnu, nižší (cca 48 %), a post-reprodukční složka zaujímal 17 %, tedy byla to téměř srovnatelná hodnota s Brnem.

Grafické zobrazení věkové struktury, věková pyramida, je rozdělena na dvě části, na levé straně grafu jsou obvykle zobrazeny hodnoty pro muže a na pravé hodnoty pro ženy. Pokud je důležitý přesný počet obyvatel, mají zobrazené hodnoty charakter absolutního čísla. Pro případy, kdy je důležité srovnání, se používá relativní pohled, tedy procentuální vyjádření věkové skupiny, kdy 100 % tvoří muži, respektive ženy, nebo veškeré obyvatelstvo. Tento poměr,

případně absolutní počet, je vyjádřený na ose x, na ose y jsou vyjádřeny jednotlivé věkové intervaly, počáteční hodnota je věk 0 a konečná hodnota představuje nejvyšší hodnotu dosaženého věku, jež je součástí otevřeného intervalu (v této práci se jedná o interval věku 100+). Z věkové pyramidy lze často vyčíst i významné historické události, které měly vliv na danou populaci a projeví se v její reprodukci (vátky, hospodářské krize apod.). Nestabilní období se obvykle projevuje zářezy v pyramidě, které značí úbytek obyvatelstva. Naopak výstupky v pyramidě mohou znamenat velmi vstřícné období pro reprodukci či zlepšení úmrtnostních poměrů, ale nemusí to být vždy jediné vysvětlení (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 115–118).

Příkladem jiného vysvětlení může být právě věková struktura brněnského obyvatelstva (obr. 1) z roku 1880, kdy ve věkové skupině 20–24 let, je vykazován značný nárůst mužské části obyvatelstva. Podle výsledků ze sčítání lidu 1880 bylo v Brně přítomno 3 441 vojenského obyvatelstva⁵ (pouze muži) a je velmi pravděpodobné, že tuto věkovou skupinu posílili právě vojáci. Ženy v této věkové kategorii měly také, byť mírněji, silnější zastoupení oproti sousedním věkovým skupinám. Zde je možné další vysvětlení, podle Slavíka (1897) Brno, jakožto průmyslové město, nabízelo mnoho pracovních nabídek pro obyvatele okolních vesnic (Slavík, 1897, s. 43). A proto pravděpodobně mnoho mladých žen přišlo do města také za výdělkem. Často pracovaly v továrnách nebo jako služby v domácnostech⁶. Ve věkové skupině 15–19 let zvyšovali zastoupení mužů zřejmě studenti zdejších středních škol, učni a tovaryši.

Obr. 1 – Věková struktura obyvatelstva podle pohlaví a rodinného stavu, Brno, 1880, v %

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band II, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

⁵ Podle Šujana (1902) v Brně v této době působilo místní velitelství divize pěšího vojska, vojenský soud, několik pluků, dělostřelecká divize, vojenští zdravotníci, vojenská zásobárna a další organizační jednotky spojené s armádou (Šujan, 1902, s. 323).

⁶ Ze Sčítání lidu v roce 1880 vychází, že 7 289 žen pracovalo v domácích službách (Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 3)).

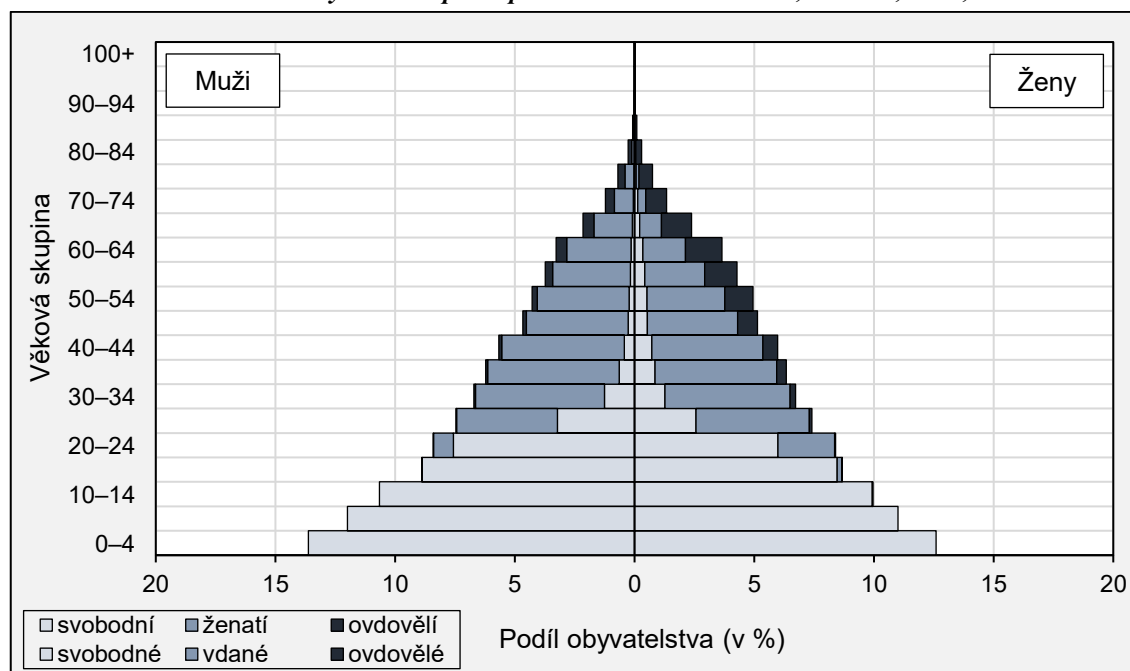
Podobná situace nastávala na celé Moravě. Větší města rostla z důvodu příchodu nového obyvatelstva za prací, zatímco u menších obcí migrační ztrátu zatím stačil nahrazovat vyšší přirozený přírůstek.

Průměrný věk brněnského obyvatelstva v roce 1880 byl 28 let, pro ženy byl 30 let a pro muže 27 let. Podíly svobodných silně převažovaly až do věku 24 let. Ve věkové kategorii 20–24 let bylo již 16 % vdaných žen a 3 % ženatých mužů. Od věku 25 a více let bylo více svobodných žen než svobodných mužů. Největší podíly vdaných žen byly ve věku 30–44 let, a to v průměru 62 %. Největší podíly ženatých mužů byly mezi věky 40–59 let, v průměru 83 %.

Od věku 30 let sledujeme vyšší podíl vdov v jednotlivých věkových kategoriích, který nabýval vždy vyšších hodnot než u vdovců. S rostoucím věkem se podíl vdov zvětšoval. Mezi věky 30–59 let bylo průměrně téměř 20 % vdov a 4 % vdovců, a ve věku nad 60 let již bylo ovdovělých 60 % žen a 23 % mužů. Poměrně rozdílné podíly mezi muži a ženami mohla způsobovat skutečnost, že muži se obvykle ženili s mladšími ženami, takže i za předpokladu stejné úrovně úmrtnosti dle pohlaví by bylo ve stejném věku více ovdovělých žen než mužů. Další faktory, které mohly ovlivňovat podíly, jsou mužská nadúmrtnost nebo opakované sňatky ze strany mužů, kteří tak znovu získali status „ženatý“. Podíly rozvedených jsou zanedbatelné, jelikož se hodnoty pohybovaly v řádu jednotek v dané kategorii. V roce 1880 bylo celkem 46 rozvedených mužů a 44 rozvedených žen.

Věková pyramida sestavená pro obyvatelstvo Moravy (obr. 2) je také progresivního typu a má, ve srovnání s brněnskou věkovou pyramidou, pravidelnější rozložení z pohledu jednotlivých intervalů a pohlaví. Svobodní muži a ženy, podobně jako tomu bylo v Brně, měli větší zastoupení v rámci jednotlivých věkových kategorií až do věku 24 let. V roce 1880 ve věkové kategorii 20–24 let bylo 28 % vdaných žen a 10 % ženatých mužů. Od věku 30 let bylo více svobodných žen než mužů.

Obr. 2 – Věková struktura obyvatelstva podle pohlaví a rodinného stavu, Morava, 1880, v %

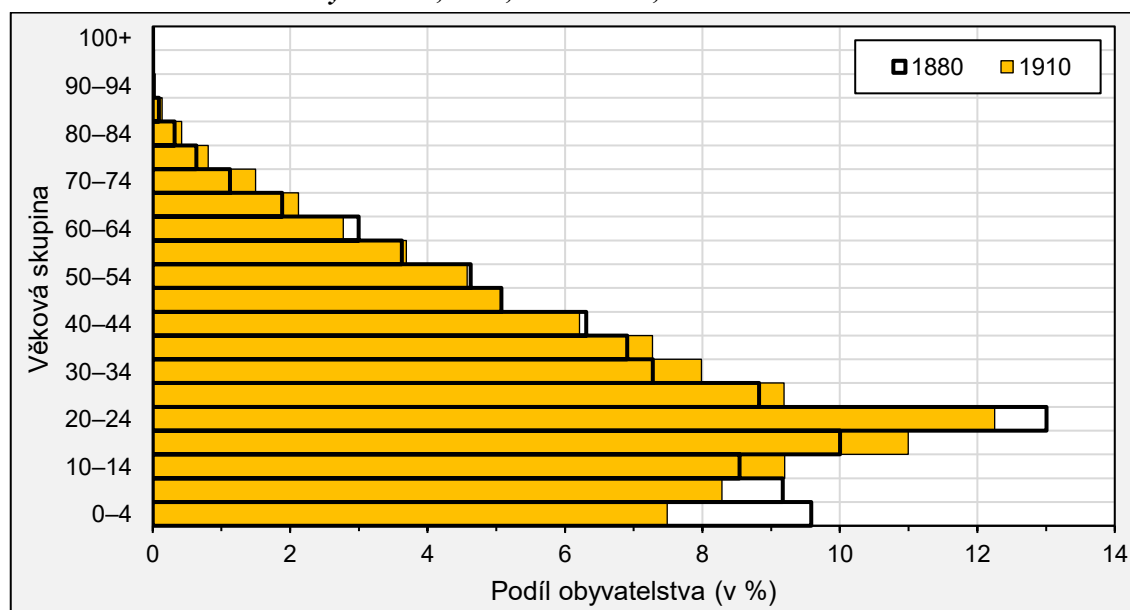

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band II, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Větší zastoupení ovdovělých osob na Moravě tvořily ženy, tak jako v Brně, důvody jsou totožné. Ve věkové kategorii 30–59 let bylo 14 % ovdovělých žen a 3 % ovdovělých mužů, v kategorii 60+ to bylo již 53 % žen a 23 % mužů. Rozvedené osoby taktéž tvořily zanedbatelnou část v poměru k počtu obyvatel. Celkově bylo na Moravě 289 rozvedených mužů a 346 rozvedených žen.

Výše uvedené úzce souvisí s občanským zákoníkem (dále ABGB), který byl vyhlášen císařem Františkem I. v roce 1811. Občanský zákoník usměrňoval občanské soužití v monarchii. Občané byli věkově děleni do čtyř skupin, do 7 let věku se jednalo o děti, do 14 let věku o nedospělé, do 24 let věku o nezletilé, ostatní byli zletilí (Zákon 946/1811, § 21–23). Nezletilí také podle ABGB nesměli uzavřít sňatek bez svolení zákonného zástupce nebo bez soudního povolení (Zákon 946/1811, § 48–59). Tato ustanovení do značné míry vysvětlují vysoký podíl svobodných do 24 let věku. U mužů situaci zároveň komplikoval branný zákon z prosince 1868, který 20 letým mužům ukládal 3 roky povinné vojenské služby v armádě, 7 let v záloze a 2 roky v zemské obraně⁷, pokud byli povoláni do zemské obrany přímo, sloužili 12 let (Zákon 144/1868, § 4). V ABGB lze najít i vysvětlení některých aspektů manželství. Úplná rozluka byla katolíkům zakázána⁸, povolena jim byla jen dočasná, které předcházelo trojí domlouvání faráře a následné rozhodnutí soudu. V podstatě tak manželé mohli poté žít odděleně, ale stále zůstávali v manželském svazku. Toto nařízení se týkalo i svazků, kde jen jeden z manželů byl katolík (Zákon 946/1811, § 103–136).

Obr. 3 – Věková struktura obyvatelstva, Brno, 1880 a 1910, v %

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band II, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 3), vlastní výpočty a zpracování.

Sčítání lidu v roce 1880 poskytovalo detailnější data pro strukturu obyvatelstva než sčítání lidu v roce 1910, které umožňovalo pouze zobrazení věkové struktury pro obě pohlaví dohromady a bez rozlišení rodinného stavu. V Brně mezi začátkem a koncem sledovaného období došlo

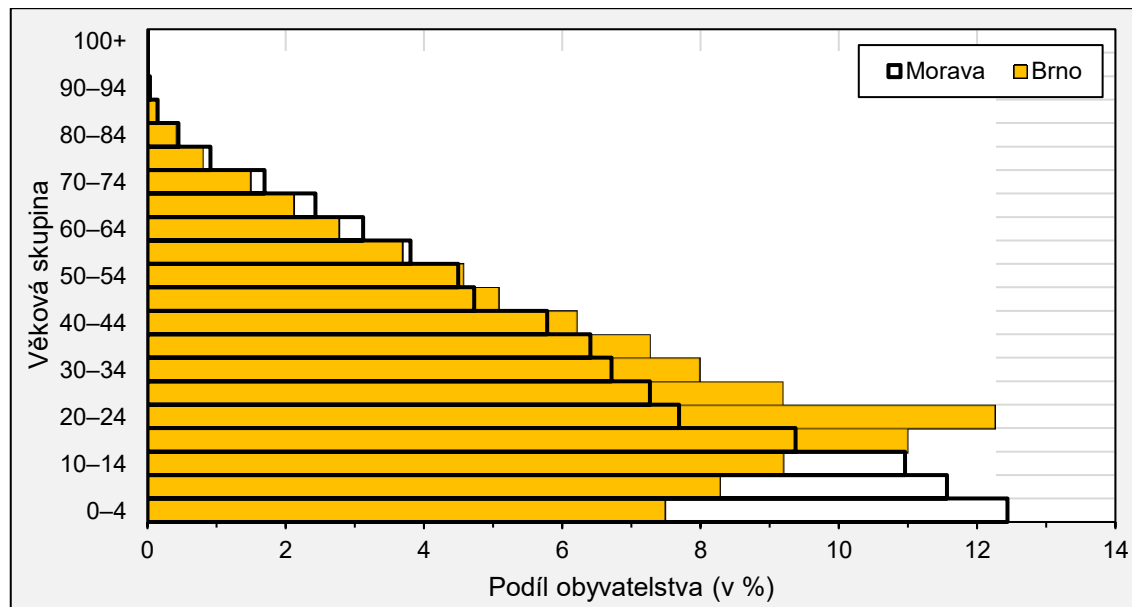
⁷ V originále Landwehr.

⁸ Dokud nás smrt nerozdělí.

ke změně věkové struktury (obr. 3), klesl jak podíl dětí do 10 let, tak podíl produktivní složky ve věku 20–24 let. Naopak nejvíce vzrostly podíly ve věkových skupinách 10–19 let a 30–34 let.

Ve srovnání s Brnem, měla věková struktura Moravy (obr. 4) stále poměrně vysoký podíl dětí do 15 let. Naopak produktivní složka od 15 do 49 let měla převahu v Brně, což lze vysvětlit migrací za prací, neboť během sledovaného období byl v Brně přírůstek migrací přes 38 tis. osob a pouze přes 4,7 tis. osob přibýlo přirozeným přírůstkem (viz kapitola 5 *Vývoj počtu obyvatel města Brna v období 1880–1910*).

Obr. 4 – Věková struktura obyvatelstva, Brno a Morava, 1910, v %

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1910 ... (Band I, Heft 3), vlastní výpočty a zpracování.

3.5 Národnostní struktura obyvatelstva

Do poloviny 13. století žilo v Brně převážně jen české obyvatelstvo. Od r. 1243 se do Brna začalo stěhovat i německé obyvatelstvo a původní české město pod brněnským hradem se začalo jmenovat Staré Brno a místo, které obývali Němci, bylo nová osada Brno. Němci byli do českých obcí osazováni duchovní vrchností, představení klášterů byli převážně cizinci. Na mnoha místech tak brzy začal převládat německý jazyk (Slavík, 1897, s. 22–23). Přibližně od roku 1254 jsou s Brnem spojováni i Židé. Přemysl II. je v tomto roce osvobodil od daní a služebnosti (Šujan, 1902, s. 95). V roce 1454 byli Židé z Brna vypuzeni a až do roku 1848 žili v brněnských předměstích. Roku 1848 jim bylo opět povoleno žít v Brně (Šujan, 1902, s. 167 a 327). Kromě Židů, se národnostní skladba v Brně příliš neměnila.

Ve sčítání lidu v roce 1880 se poprvé zjišťoval také dorozumivací jazyk, skrze který se nepřímou zjišťovala národnost (tab. 6). Ze sčítání tedy vychází, že českou obcovací řeč uvedlo necelých 40 % obyvatelstva. Podle soudobých odhadů Českých listů mohlo být v roce 1880 v Brně asi 50 tis. českého obyvatelstva (Peša et al., 1973, s. 29). V následném sčítání v roce 1890 se podíl obyvatelstva české národnosti snížil, českou obcovací řeč uvedlo již jen 31 % obyvatel.

Tab. 6 – Složení obyvatelstva podle obcovací řeči, Brno a Morava, 1880–1910

Obcovací řeč	1880		1890		1900		1910	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Brno								
Česká	32 142	39,7	28 802	31,1	38 365	35,7	41 943	33,9
Německá	48 591	60,0	63 622	68,7	68 702	64,0	81 617	65,9
Jiná	198	0,2	148	0,2	323	0,3	214	0,2
Celkem	80 931	100,0	92 572	100,0	107 390	100,0	123 774	100,0
Morava (v tis.)								
Česká	1 507	70,4	1 591	70,3	1 727	71,4	1 869	71,7
Německá	629	29,4	664	29,4	675	27,9	719	27,6
Jiná	5	0,2	7	0,3	18	0,7	16	0,6
Celkem	2 141	100,0	2 261	100,0	2 421	100,0	2 605	100,0

Poznámka: Zahrnuto je pouze obyvatelstvo příslušné.

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 2), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Ve sčítání lidu v roce 1900 se v Brně podíl změnil ve prospěch češtiny, kdy podíl česky hovořícího obyvatelstva dosahoval bezmála 36 %. Zvýšení ve prospěch češtiny bylo pravděpodobně zapříčiněno příchodem zejména dělníků do města, kteří přicházeli nejspíše z blízkého okolí. Neméně významnou roli hrál také tlak českého národního hnutí. Je potřeba si uvědomit, že zmiňované výsledky nemusejí zcela odpovídat realitě. Tyto hodnoty byly získávány podle nepřesných statistických kritérií, a mohly být ovlivněny hospodářským a národnostním útlakem ze strany městské správy, německé buržoazie i hospodářských podnikatelských kruhů českého obyvatelstva od dělnictva přes střední řemeslnické a živnostenské vrstvy až po úřednictvo a inteligenci. Zavádějící je již sám název „dorozumívací řeč“ (Umgangssprache), který mohl zkreslovat reálnou situaci, jelikož vedle mateřského jazyka lidé často znali i druhý jazyk, němčinu, který byl považován za úřední. V tomto období byl tlak na používání němčiny, jak na úřadech tak i např. v práci. Při sčítání lidu byl na obyvatele vyvíjen přímý či nepřímý nátlak, aby uváděli jako dorozumívací řeč němčinu. Nátlak nevycházel jen z německé strany, ale také z české, ta se naopak snažila přimět příslušníky českého národa, aby se hlásili k českému jazyku. Česká strana byla v nevýhodě, jelikož neměla tak silné politické, hospodářské a mocenské prostředky (Peša et al., 1973, s. 28–29).

Na přelomu století, mezi lety 1900 a 1910, došlo opět k poklesu podílu obyvatel hlásících se k české národnosti. Tento pokles byl pravděpodobně důsledkem stále trvajících vlivu vládnoucí německé menšiny a obecně vlivem germanizační politiky (Peša et al., 1973, s. 64). Za třicet sledovaných let přibýlo v Brně dle dat sčítání lidu téměř 10 tis. osob hovořících česky, ale také ve stejné době 33 tis. hovořících německy.

Obce vzdálenější od Brna byly převážně českého charakteru, což potvrzuje i tab. 6, část Morava. Na Moravě bylo národnostní složení obyvatelstva spíše opačné ve srovnání s Brnem. Přibližně 70 % obyvatelstva Moravy se hlásilo k české a 30 % k německé obcovací řeči. Tento poměr se s malými výkyvy držel celé sledované období.

3.6 Obyvatelstvo podle náboženského vyznání

Součástí běžného života lidí na přelomu 19. a 20. století byla obvyklá pravidelná účast na bohoslužbách, která nebyla formální. Svoboda vyznání byla ukotvena v prosincové ústavě z roku 1867 (Zákon 142/1867, čl. 14). V Brně se nejvíce osob hlásilo k římskokatolické církvi, přibližně 90 % obyvatelstva (tab. 7). Během sledovaného období podíl mírně klesal. Druhé největší zastoupení mělo náboženství izraelské, ke kterému se hlásilo přibližně 7 % obyvatelstva. Třetím významným náboženstvím bylo evangelické. Osoby vyznávající jiná náboženství nebo osoby bez vyznání tvořily pouze desetiny procenta, jednalo se o několik desítek až stovek osob.

Na Moravě byl podíl obyvatelstva hlásícího se k římskokatolickému vyznání ještě o něco vyšší, přes 95 % (tab. 7). Slavík (1897) uvádí, že všechny obce byly katolické (Slavík, 1897, s. 44). K evangelickému vyznání se hlásila necelá 3 % obyvatel. Izraelské vyznání mělo na začátku sledovaného období lehce přes 2 % obyvatel, ale podíl postupně klesal na 1,6 % v roce 1910. Jiná náboženství a osoby bez vyznání zastupovaly 0,1 %.

Tab. 7 – Náboženské vyznání obyvatelstva, Brno a Morava, 1880–1910

Náboženství	1880		1890		1900		1910	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Brno								
Římsko-katolické	75 707	91,6	85 431	90,4	98 404	90,0	112 705	89,6
Izraelské	5 498	6,7	7 087	7,5	8 238	7,5	8 945	7,1
Evangelické	1 346	1,6	1 840	1,9	2 467	2,3	3 539	2,8
Jiné	82	0,1	67	0,1	143	0,1	319	0,3
Bez vyznání	27	0,0	37	0,0	94	0,1	229	0,2
Celkem	82 660	100,0	94 462	100,0	109 346	100,0	125 737	100,0
Morava (v tis.)								
Římsko-katolické	2 050	95,2	2 170	95,3	2 325	95,4	2 502	95,4
Izraelské	44	2,1	45	2,0	44	1,8	41	1,6
Evangelické	58	2,7	61	2,7	66	2,7	74	2,8
Jiné	2	0,1	0	0,0	2	0,1	4	0,1
Bez vyznání	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	0,0
Celkem	2 153	100,0	2 277	100,0	2 438	100,0	2 622	100,0

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 2), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

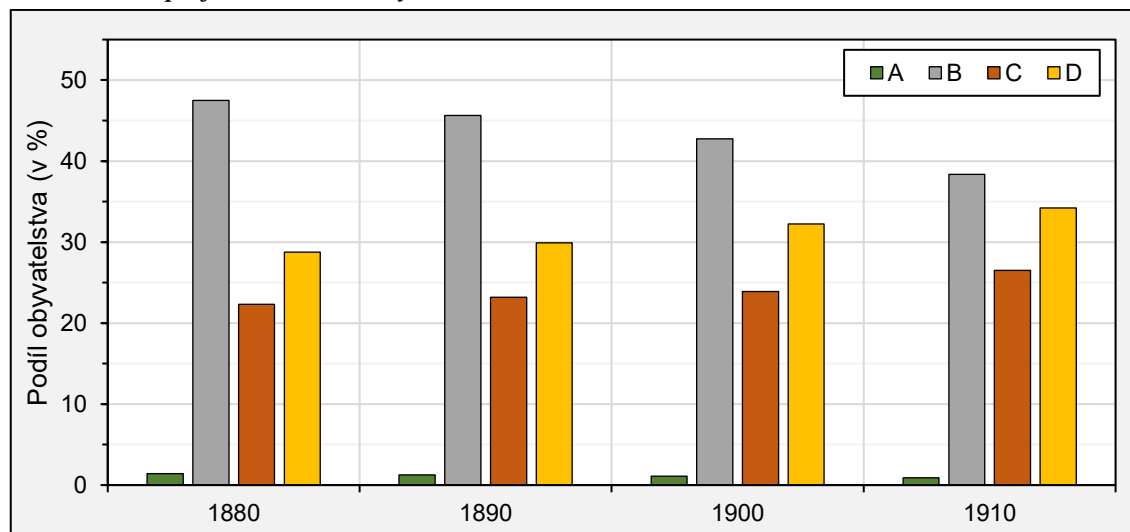
3.7 Socioprofesní struktura obyvatelstva

Vývoj socioprofesních struktur bylo možné sledovat již od roku 1880, byť přímo vzájemně porovnatelné jsou pouze údaje ze sčítání lidu 1890–1910. V roce 1880 byly profese tříděny jiným způsobem a zařazení do sektorů bylo při zpracování této práce odhadnuto na základě názvu dané pracovní kategorie.

Na obr. 5 jsou zobrazeny změny v zastoupení jednotlivých sektorů národního hospodářství, jak je zachytila sčítání lidu 1880, 1890, 1900 a 1910. Jednotlivé sektory byly dále podrobněji členěny na odvětví nebo skupiny odvětví. Rakouská statistika rozdělovala veškeré obyvatelstvo dle „osob povolání vykonávajících“ a „osob příslušných“ (členové rodiny apod.). Podíly

zastoupení jednotlivých sektorů na obr. 5 vycházejí ze součtu těchto osob. Jednotlivé sektory jsou označeny písmeny A–D⁹ a dále jsou děleny na konkrétnější skupiny (viz příloha 3).

Obr. 5 – Socioprofesionální struktura obyvatelstva, Brno, 1880–1910, v %

Poznámka: Údaje pro rok 1880 byly tříděny jiným způsobem a zařazení do strukturálních kategorií bylo autorkou odhadnuto.

A–Zemědělství a lesnictví; **B**–Průmysl a živnosti; **C**–Obchod a doprava; **D**–Veřejná a vojenská služba, svobodná povolání, nezaměstnaní

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung 1880 ... (Band I, Heft 3), Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung 1890 (Band XXXIII, Heft 9), 1900 (Band LXVI, Heft 9), 1910 (Band 3, Heft 9), vlastní výpočty a zpracování.

Sektor A byl v Brně zastoupen pouze 1 % obyvatelstva, přibližně se jednalo o 1,1 tis. pracovníků. V průběhu sledovaného období mělo zemědělství stále menší podíl. Poměr mužů a žen zaměstnaných v zemědělství byl téměř vyrovnaný.

Tab. 8 – Obyvatelstvo dle jednotlivých druhů průmyslu v sektoru B, Brno, 1890–1910

Druh průmyslu	1890		1900		1910	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Textilní	17 313	40,1	17 639	37,7	19 700	40,9
Potravinářský	6 726	15,6	8 242	17,6	4 672	9,7
Strojírenský	5 980	13,9	8 337	17,8	9 675	20,1
Stavební	2 930	6,8	3 442	7,4	4 005	8,3
Dřevařský a gumářský	2 261	5,2	2 665	5,7	2 475	5,1
Papírenský a kožedělný	1 220	2,8	1 217	2,6	1 453	3,0
Ostatní	6 693	15,5	5 215	11,2	6 241	12,9
Celkem	43 123	100,0	46 757	100,0	48 221	100,0

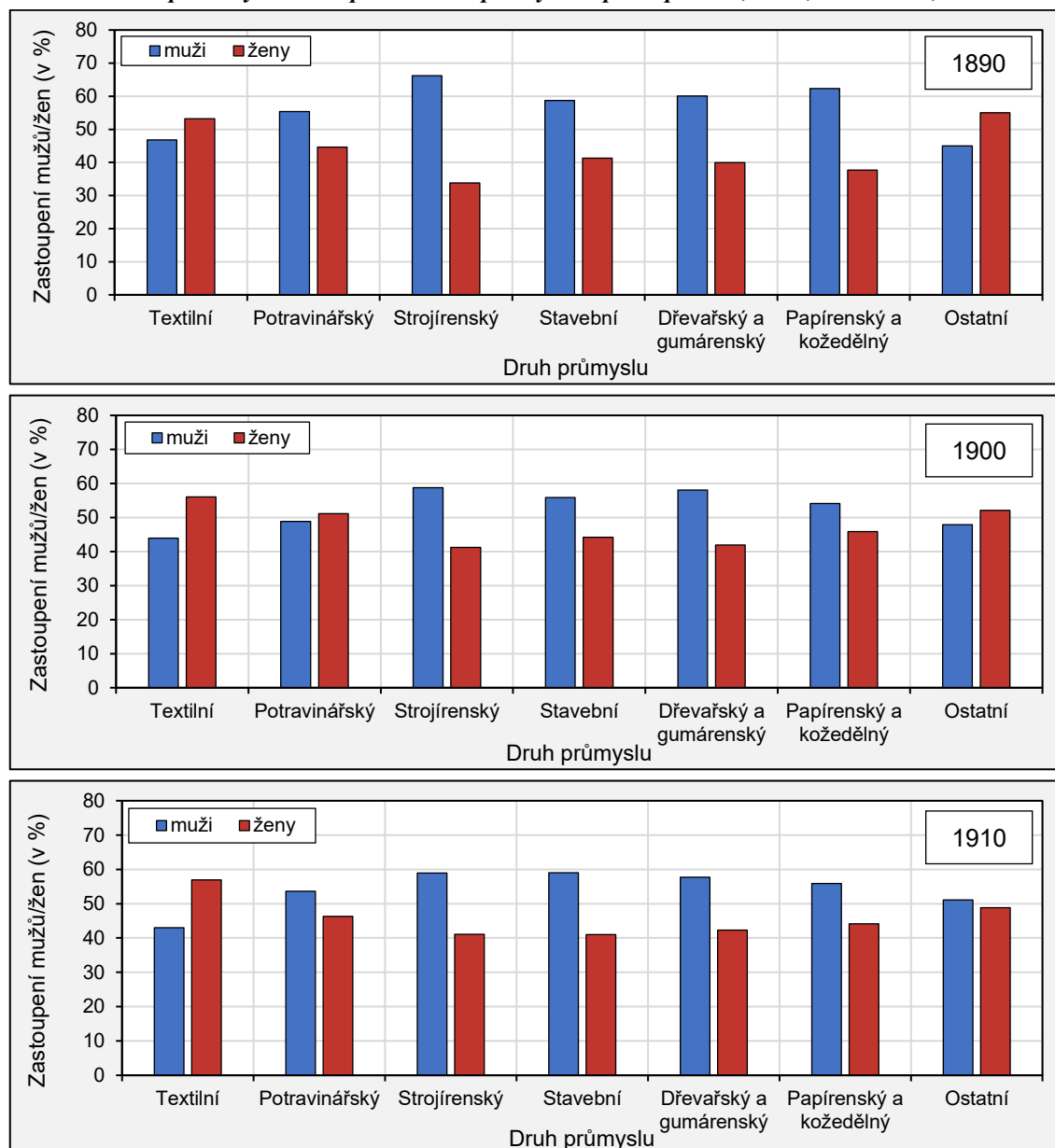
Poznámka: Kromě ekonomicky aktivního obyvatelstva zde byly zastoupeny i osoby příslušné, tedy jejich rodiny nebo i služebnictvo.

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 (Band I, Heft 3), Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890 (Band XXXIII, Heft 9), 1900 (Band LXVI, Heft 9), 1910 (Band 3, Heft 9), vlastní výpočty a zpracování.

⁹ A–Zemědělství a lesnictví, B–Průmysl a živnosti, C–Obchod a doprava, D–Veřejná a vojenská služba, svobodné povolání, nezaměstnaní

Sektor B zaměstnával v roce 1880 a 1890 přibližně 46–47 % brněnského obyvatelstva, ale s postupem času se snížil na 38 % (v r. 1910). V tab. 8 je zobrazeno absolutní i procentuální zastoupení u jednotlivých druhů průmyslu v Brně, za roky 1890, 1900 a 1910.

Obr. 6 – Zastoupení obyvatelstva podle druhu průmyslu a podle pohlaví, Brno, 1890–1910, v %

Poznámka: 1 typ průmyslu = 100 %

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 3), Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890 (Band XXXIII, Heft 9), 1900 (Band LXVI, Heft 9), 1910 (Band 3, Heft 9), vlastní výpočty a zpracování.

Z jednotlivých průmyslů byl nejsilnější textilní, který ze všech průmyslů zaměstnával přibližně 40 % osob. Textilní průmysl byl jeden z mála průmyslů, kde bylo nadpoloviční zastoupení žen (obr. 6). Druhým nejsilnějším průmyslem byl strojírenský, který zaměstnával nejprve 14 % (r. 1890) a v roce 1910 už 20 % osob pracujících v sektoru průmyslu. V roce 1890 byl podíl mužů ve strojírenském průmyslu 66 %, v dalších letech se snížil na necelých 59 %. Silné zastoupení měl také potravinářský průmysl. V letech 1890 a 1900, dosahoval i přes 17 %,

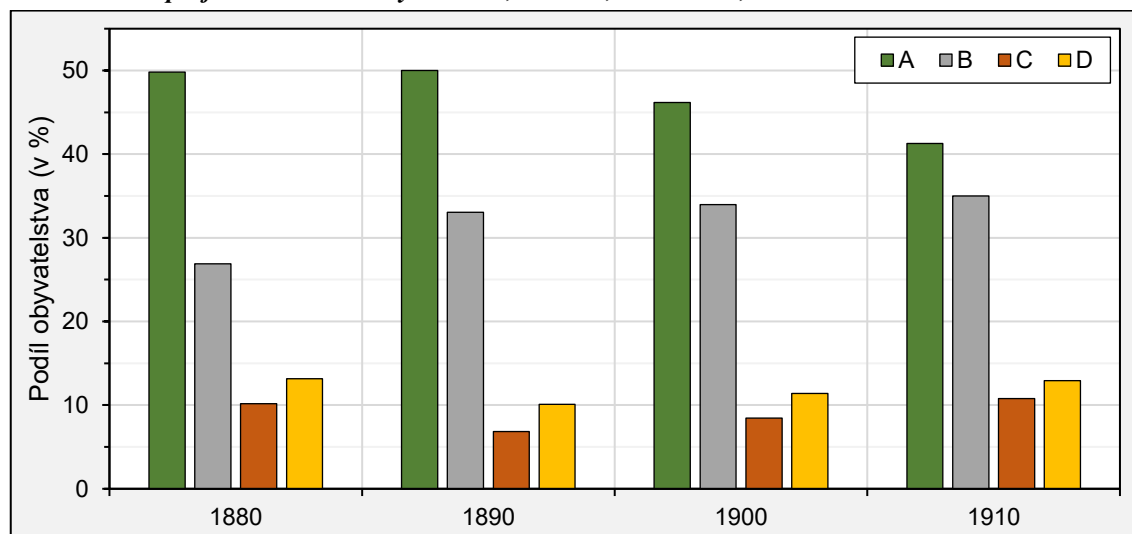
ale do roku 1910 klesl na necelých 10 %. V letech 1890 a 1910 dominovali muži (53–55 %) a v roce 1900 se ale dominance pohlaví vystřídal. Ženy, ač těsně, zaujímaly nadpoloviční zastoupení mezi pracovníky v potravinářském průmyslu. Podíly dle pohlaví, jednotlivých druhů průmyslů a dle roku jsou zobrazeny na obr. 6.

Třetí sektor „Obchod a doprava“ dosahoval nejmenšího růstu ze všech sektorů. Během sledovaných let vzrostl z 23 % na 27 %. V tomto sektoru celkově mezi pracovníky převažovaly ženy, ve všech sledovaných letech tvořily nadpoloviční podíl, v letech 1900 a 1910 to bylo 55 %.

Posledním, čtvrtým, sektorem je „Veřejná a vojenská služba, svobodná povolání, nezaměstnaní“, kam byli zařazeni mimo jiné i senioři, studenti, učitelé, a osoby vykonávající jiná povolání, dnes by v tomto sektoru byli zahrnuti pracovníci v terciárním a kvartérním sektoru spolu s osobami samostatně výdělečně činnými. Tento sektor od roku 1880 vzrostl z 29 % na necelých 34 % v roce 1910.

V roce 1880 a 1890 byla Morava ještě z poloviny zemědělská, do roku 1910 klesl podíl osob pracujících v zemědělství o téměř 10 p. b. (obr. 7). Dle staršího dělení socioprofesionální struktury vychází, že zastoupení průmyslu v roce 1880 bylo 27 %, pro metodicky srovnatelné roky byl tento podíl kolem 33–35 %. V sektoru C v roce 1880 pracovalo asi 10 % všech obyvatel, pro rok 1890 byl zaznamenán podíl necelých 7 % a do roku 1910 vzrostl na téměř 11 %. Sektor D během sledovaného období vzrostl o 3 p. b. Vývoj není zcela kontinuální, což mohla způsobovat právě odlišná metodika sběru a třídění pracovních kategorií.

Obr. 7 – Socioprofesionální struktura obyvatelstva, Morava, 1880–1910, v %

Poznámka: Údaje pro rok 1880 byly tříděny jiným způsobem a zařazení do strukturálních kategorií byla autorkou odhadnuta.

A–Zemědělství a lesnictví; **B**–Průmysl a živnosti; **C**–Obchod a doprava; **D**–Veřejná a vojenská služba, svobodné povolání, nezaměstnaní.

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 3), Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890 (Band XXXIII, Heft 9), 1900 (Band LXVI, Heft 9), 1910 (Band 3, Heft 9), vlastní výpočty a zpracování.

3.8 Obyvatelstvo dle úrovně vzdělání

Povinná školní docházka byla prvně uzákoněna v roce 1774 pro děti od 6 do 12 let (Morkes, 2010). V květnu 1869 byl schválen zákon upravující principy výchovy v základních školách, kterým byla uzákoněna povinná školní docházka na 8 let, tedy do 14 let věku (Zákon 61/1869, § 21). Žáci se na prvním stupni, v obecné škole, učili náboženství, jazyk, počty, vědní nauku obsahující přírodopis, zeměpis, historii se zaměřením na Rakousko-Uhersko a jeho ústavu, psaní, geometrii, zpěv, tělesnou výchovu a dívky měly navíc i ruční práce v domácnosti (Zákon 61/1869, § 3). Na druhém stupni, v měšťanské škole, se vyučovalo náboženství, jazyk a mluvnice, zeměpis se zaměřením na Rakousko-Uhersko, přírodopis, filosofie, aritmetika, geometrie, účetnictví, umělecké kreslení, geometrické kreslení, krasopis, zpěv a tělesná výchova, dívky měly navíc, stejně jako na prvním stupni ruční práce v domácnosti (Zákon 61/1869, § 17). Zákon také stanovil, že základní školy musí být zřizovány státem, zemí nebo obcí a školy měly posilovat u dětí morální a náboženské cítění (Zákon 61/1869, § 1–2).

Není tedy příliš překvapivé, že úroveň gramotnosti, už tak vysoká, během sledovaného období, ať už z pohledu lokality nebo pohlaví, převážně rostla. Ve sčítání lidu v letech 1880, 1890 a 1900 jsou zahrnuty i děti předškolního věku. Děti do 6 let (včetně) bylo přibližně 13 % (pro r. 1880), tudíž úroveň gramotnosti byla poměrně vysoká (tab. 9). Počet dětí do 6 let v roce 1890 neznáme, ve statistikách za nižší územní celky se již takový údaj nevedl. Na začátku sledovaného období byl rozdíl mezi úrovní gramotností mužů a žen přibližně 6 p. b., postupně se tento rozdíl snižoval. V tab. 9 nejsou uvedeny hodnoty pro rok 1910, jelikož v tomto roce byla použita odlišná metodika, jednotlivé podíly byly počítány na obyvatelstvu starším 10 let a tak nelze tyto hodnoty relevantně porovnávat. Pro rok 1910 se ve statistikách uvádí, že v Brně bylo téměř 98 % obyvatel, kteří uměli číst a psát, 0,7 % obyvatel umělo alespoň číst a zbylých 1,7 % bylo negramotných. Rozdíly ve vzdělání podle pohlaví byly poměrně nízké, muži byli úplně nebo alespoň částečně gramotní v 99 % a ženy v necelých 98 % (Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Band I., Heft 2, s. 64–65, vlastní výpočty).

Tab. 9 – Úroveň gramotnosti obyvatelstva, Brno, 1880–1900

Rok	Pohlaví		Čtení a psaní	Jen čtení	Bez vzdělání	Celkem
1880	muži	abs.	33 134	630	6 479	40 243
		v %	82,3	1,6	16,1	100,0
	ženy	abs.	32 273	1 646	8 498	42 417
		v %	76,1	3,9	20,0	100,0
1890	muži	abs.	39 081	298	5 970	45 349
		v %	86,2	0,7	13,2	100,0
	ženy	abs.	40 043	1 360	7 710	49 113
		v %	81,5	2,8	15,7	100,0
1900	muži	abs.	44 777	281	7481	52 539
		v %	85,2	0,5	14,2	100,0
	ženy	abs.	46 851	1 059	8897	56 807
		v %	82,5	1,9	15,7	100,0

Poznámka: Zahrnuto veškeré obyvatelstvo včetně dětí mladších 6 let.

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 2), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 2), vlastní výpočty a zpracování.

Na Moravě byla úroveň gramotnosti (tab. 10) oproti Brnu nižší, pohybovala se nejprve kolem 67 % v roce 1880 a během 20 let vzrostla na 78 %. Podíl negramotných obyvatel nejprve činil přibližně 24 % a v roce 1900 se snížil na necelých 20 %. V roce 1910 bylo úplně gramotných z obyvatel starších 10 let téměř 96 % obyvatelstva, zcela negramotných byla necelá 3 % obyvatel (Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 ... , Band I., Heft 2, s. 66–67, vlastní výpočty).

Tab. 10 – Úroveň gramotnosti obyvatelstva, Morava, 1880–1900

Rok	Pohlaví		Čtení a psaní	Jen čtení	Bez vzdělání	Celkem
1880	muži	abs.	734 334	54 663	239 448	1 028 445
		v %	71,4	5,3	23,3	100,0
	ženy	abs.	715 565	126 265	283 132	1 124 962
		v %	63,6	11,2	25,2	100,0
1890	muži	abs.	839 692	26 388	221 260	1 087 340
		v %	77,2	2,4	20,3	100,0
	ženy	abs.	858 834	76 555	254 141	1 189 530
		v %	72,2	6,4	21,4	100,0
1900	muži	abs.	929 021	13 407	231 196	1 173 624
		v %	79,2	1,1	19,7	100,0
	ženy	abs.	970 886	42 191	251 005	1 264 082
		v %	76,8	3,3	19,9	100,0

Poznámky: Zahrnuto veškeré obyvatelstvo včetně dětí mladší 6 let.

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 2), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 2), vlastní výpočty a zpracování.

Kapitola 4

Vývoj obyvatelstva ve městě Brně v letech 1880–1910

4.1 Sňatečnost

Život každého člověka, od narození až do smrti, je rozdělen do několika biologicko-sociálních období neboli životních cyklů. Přechody mezi jednotlivými obdobími bývaly vyznačeny rituály, které umožňovaly vstoupit do další životní etapy. Za nejvýznamnější životní rituál byla považována svatba, neboť po vstupu muže a ženy do manželství většinou následovalo rodičovství (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 67). Svatba byla významnou událostí, často spojovanou se slavnostními obřady a mnoha dalšími zvyky a tradicemi, určenými nejen pro samotné rodiny a příbuzenstvo snoubenců, ale také pro ostatní obyvatele vesnice (na venkově), kteří se svatby, obvykle v hojném počtu, také účastnili. Oproti tomu městské svatby častěji od svatebních tradic upouštěly, některé zvyky a rituály se vynechávaly úplně (Bartoš, 1892, s. 1).

V průběhu života obvykle člověk prochází mnoha mezníky, prvním z nich je sňatek. Uzavření sňatku je považováno za velmi důležitou sociální a demografickou událost, z pohledu jedince a jeho blízkých se jedná o významný mezník v životním cyklu, mj. dochází ke změně jeho rodinného stavu. Z pohledu demografie se jedná o opakovatelnou událost, výjimku tvoří pouze první sňatek, který je společně s narozením, úmrtím či narozením dítěte i-tého pořadí událostí již znovu neopakovatelnou. Možnost uzavřít alespoň jeden sňatek se obvykle, v průběhu života, nenaskytne všem příslušníkům dané populace (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 240). Sňatkem vzniká nový manželský svazek mezi osobami opačného pohlaví a to za určitých podmínek, které mohou být pro každou společnost odlišné. V některých případech mohlo být uzavření sňatku obtížnější, neboť se mohly vyskytovat omezující faktory, stanovené zákonem nebo tradicí, typu minimální sňatkový věk či rodinný stav (Kalibová, Pavlík, Vodáková, 2009, s. 123–125). Uzavření sňatku bylo možné pouze u osob svobodných, rozvedených nebo ovdovělých, a zároveň tyto osoby musely být plnoleté (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 240). Až do roku 1869 bylo zapotřebí mít ke sňatku povolení, které bylo nejprve vydáváno vrchnostmi, později tato kompetence přešla na obecní samosprávy (Fialová et al., 1996, s. 160–161).

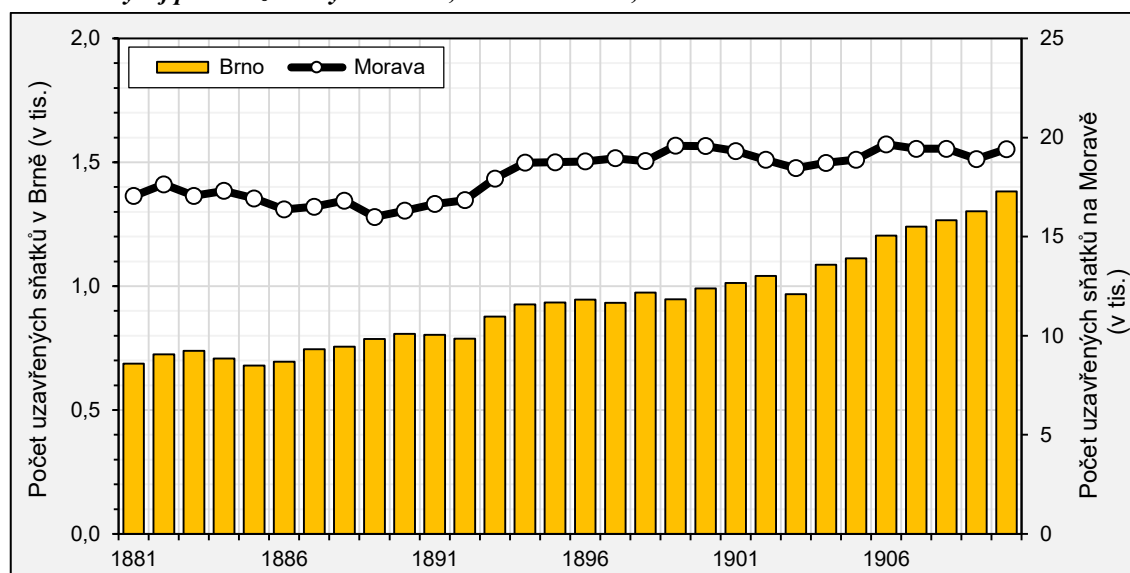
4.1.1 Počet uzavřených sňatků a hrubá míra sňatečnosti

Počet uzavřených sňatků vždy závisí na velikosti dané populace a také na tom, kolik osob může teoreticky sňatek uzavřít. Velký vliv hrají také další faktory, např. celkový populační vývoj, úroveň porodnosti a úmrtnosti, nebo migrace (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 240).

Absolutní počet uzavřených sňatků (obr. 8) brněnského obyvatelstva úzce souvisel s růstem počtu obyvatel města, v tom zejména sňatkuschného obyvatelstva. Za tímto růstem můžeme spatřovat zejména migraci obyvatelstva do Brna¹⁰. Mezi začátkem a koncem sledovaného období (1881–1910) se absolutní počet sňatků každoročně v Brně uzavíraných zdvojnásobil.

Celkově počet sňatků poměrně pravidelně mírně rostl, ale v některých letech docházelo i k poklesům nebo stagnacím, zejména z důvodu hospodářských krizí. Největší byla v 70. letech, poté přišly ještě další menší, a to v polovině 80. let a dále v letech 1891, 1897 a mezi lety 1900–1903. Krize měly vliv na životní úroveň obyvatelstva (sociální nejistota, strach z nezaměstnanosti, sociální degradace), která klesala a tím klesal i počet sňatků (Kárníková, 1965, s. 193).

Obr. 8 – Vývoj počtu uzavřených sňatků, Brno a Morava, 1881–1910

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní zpracování.

Na Moravě během 80. let počet sňatků stagnoval a ke konci spíše klesal, nejméně sňatků bylo uzavřeno v roce 1889, kdy klesl jejich počet těsně pod hranici 16 tis. Počátek 90. let byl ve znamení mírného růstu, v druhé polovině následovala stagnace a na přelomu století došlo k nárůstu, který dosahoval druhých nejvyšších hodnot za celé sledované období. Absolutně nejvíce sňatků v daném období bylo v roce 1906, kdy počet sňatků vzrostl až na 19,6 tis.

Přesnější představu o intenzitě sňatečnosti lze vyčíst z hrubé míry sňatečnosti (dále hms), neboť počet uzavřených sňatků se vztahuje ke střednímu stavu obyvatelstva, tedy k velikosti populace. Nejčastěji je tato míra vztažena na 1 000 obyvatel, vyjadřuje se v ‰ a je udávána za období jednoho roku (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 240). I přesto, že je tento

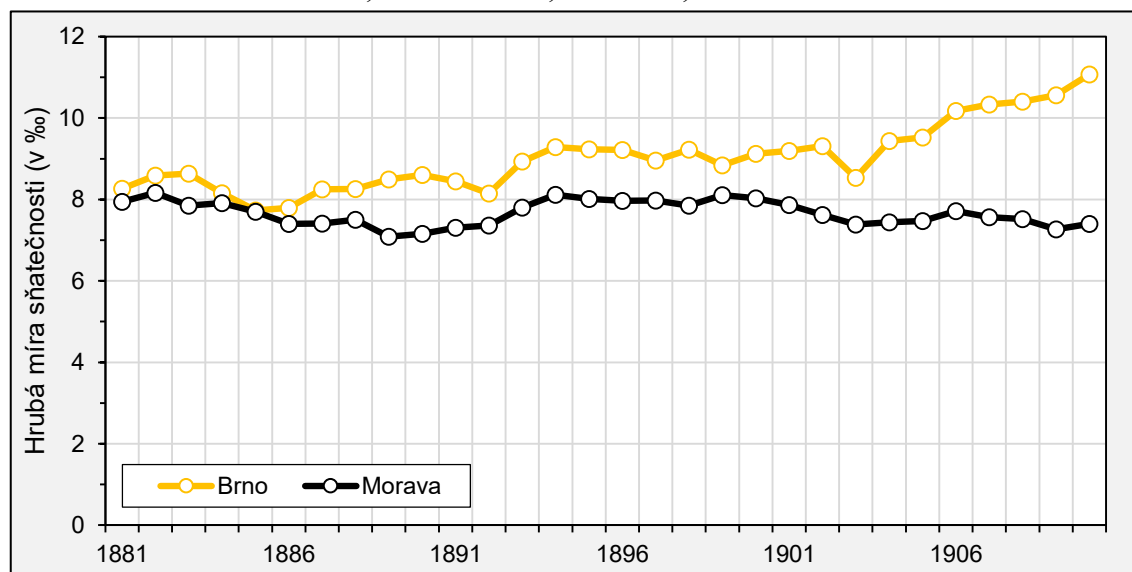
¹⁰ Viz podkapitola 3.3 Vývoj počtu obyvatel.

ukazatel pouze hrubá míra, podává přesnější pohled na úroveň sňatečnosti než pouhé srovnání absolutního počtu uzavřených sňatků, zároveň je ovšem potřeba respektovat možný vliv věkové struktury (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 243) a opakovaných sňatků, nejčastěji z důvodu ovdovění jedince. Oficiální rozvody v tomto období byly výjimečné, neboť přibližně 90 % populace byla katolického vyznání a katolická církev rozvody nepovolovala. Na konci 19. století se však častěji vyskytovaly spory o neplatnosti manželství od samého začátku, jelikož bylo snazší rozporovat, zda bylo uzavření sňatku opravdu platné z důvodu nedodržení zákonných překážek (Prokopec, 1988, s. 313).

Vliv na úroveň sňatečnosti měly do značné míry také společenské a ekonomické změny. Pokud se celkově průmyslu a zemědělství dařilo, počet uzavřených sňatků rostl. V letech, kdy byl vývoj opačný, vypuklo období krize, války či epidemie, byly sňatky oddalovány a logicky jejich počet klesal. Obecně míra sňatečnosti v tomto období dosahovala vyšších hodnot na venkově než ve městě. To však neplatilo pro Brno a obecně pro města, ve kterých právě probíhala industrializace, takže se vytvořilo mnoho nových pracovních míst, jež byla velkým lákadlem zejména pro mladé osoby. Příznivý věk přicházejících imigrantů napomáhal zvýšení úrovně sňatečnosti. Jedním z faktorů bylo i to, že město bylo pro konání svateb mnohdy atraktivnější než venkov, a tak často města „přebírala“ sňatky venkovu (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 78). Rakouská statistika totiž evidovala sňatky podle místa jejich konání. Dále se lze domnívat, že průmyslové Brno mohlo mít vyšší životní úroveň než převážná část zemědělského venkova.

Obecně lze vývoj hms (obr. 9) v Brně charakterizovat jako trvale rostoucí, byť v některých letech došlo i k poklesu. Na začátku 80. let 19. století se hms pohybovala na hranici 8 ‰, v roce 1885 dosáhla své nejnižší hodnoty za celé období, a to 7,7 ‰. Od roku 1893 se hms držela na úrovni 9 ‰ a v druhé polovině první dekády nového století přesáhla 10 ‰. Nejvyšší hodnota pak byla dosažena v roce 1910, kdy hms dosáhla úrovně 11 ‰.

Obr. 9 – Hrubá míra sňatečnosti, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Hrubá míra sňatečnosti na Moravě se pohybovala mezi 7,1–8,2 ‰. V českých zemích, až do první světové války, byla hms mezi 6–10 ‰ (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 240). Na Moravě v roce 1882 dosahovala nejvyšších hodnot (8,2 ‰) za celé sledované období, dále pak po zbytek dekády hodnota mírně klesala až do roku 1889, kdy se dostala na své minimum 7,1 ‰. V první polovině 90. let docházelo opět k růstu až na hranici 8 ‰, na které se udržela až do začátku nového století. Přelom století a jeho první dekáda byla ve znamení opětovného poklesu, když se v roce 1910 dostala na hodnotu 7,4 ‰.

4.1.2 Sňatky podle náboženského vyznání snoubenců

Každá církev si do jisté míry zformovala vlastní pravidla a podmínky pro uzavření manželského svazku a také dohlížela na dodržení těchto pravidel, zejména pokud šlo o náboženské vyznání snoubenců. V roce 1781 byl vydán toleranční patent, který dovoľoval nekatolíkům uzavřít sňatky s katolíky, ale církev si kladla podmínku, že se musí nekatolík zavázat, že svého partnera bude podporovat a děti vychovávat v katolické víře. Sňatky osob jiného vyznání či osob bez vyznání bylo dovoleno uzavírat až od roku 1868 (Fialová et al., 1996, s. 164–165).

Skladba uzavřených sňatků dle náboženství koreluje se skladbou osob hlásících se k jednotlivým náboženstvím. Největší podíly uzavřených sňatků tvořily sňatky, které uzavřely osoby vyznávající stejné náboženství (tab. 11). Mezi lety 1881–1897 bylo v Brně uzavřeno více než 12 tis. sňatků, kde byli oba snoubenci katolického vyznání (88,5 %), přes 1 tis. sňatků, kde byli oba snoubenci židovského vyznání (7,5 %) a přes 200 sňatků, kdy byli snoubenci evangelíci (1,7 %). Smíšených či ostatních sňatků bylo uzavřeno 300 (2,3 %). Celkově bylo v Brně v tomto období uzavřeno 13,7 tis. sňatků. Na Moravě se uskutečnilo 281 tis. sňatků katolických (95 %), evangelických 7,8 tis. (3 %) a židovských 5,7 tis. (2 %). Sňatky osob vyznávající ostatní náboženství nebo osob bez vyznání byly spíše výjimkou, ročně se jednalo pouze o jednotlivce.

Tab. 11 – Sňatky podle náboženského vyznání snoubenců, Brno, 1881–1897

Náboženské vyznání nevěsty	Náboženské vyznání ženicha									
	katolické		evangelické		izraelské		ostatní		celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
katolické	12 170	88,5	134	1,0	-	-	5	0,0	12 309	89,5
evangelické	88	0,6	229	1,7	-	-	1	0,0	318	2,3
izraelské	-	-	-	-	1 036	7,5	12	0,1	1 048	7,6
ostatní	-	-	1	0,0	15	0,1	56	0,4	72	0,5
celkem	12 258	89,2	364	2,6	1 051	7,6	74	0,5	13 747	100,0

Zdroj: *Bewegung der Bevölkerung 1881–1897*, vlastní výpočty a zpracování.

4.1.3 Sňatky podle rodinného stavu snoubenců

Sňatky snoubenců lze rozlišovat na dva typy dle jejich rodinného stavu před vstupem do manželství. Pokud uzavírali sňatek dva svobodní snoubenci, vzniklo protogamní manželství. Pakliže alespoň jeden z nich byl ovdovělý nebo rozvedený, jednalo se o palingamní manželství (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 240). Z toho lze mj. dále určit kolik osob uzavřelo první nebo druhý a další sňatek. V rakouské statistice se za statutární města uváděl rodinný stav snoubenců v období 1881–1897. Od roku 1898 se uváděl pouze za země.

V letech 1881–1897 největší podíl uzavřených sňatků (81,4 %) v Brně tvořily páry, kde byli oba snoubenci svobodní (tab. 12). Celkově bylo více svobodných nevěst (92,3 %) než svobodných ženichů (85,5 %). Z toho vyplývá, že muži uzavírali častěji než ženy druhé nebo další sňatky. Ovdovělí muži si častěji vzali svobodnou nevěstu než vdovu. Ze čtyř sňatků ovdovělých mužů připadly tři na svobodné nevěsty a jeden na vdovu. Sňatků vdovce se svobodnou nevěstou bylo téměř 11 %. V tomto období bylo pro ovdovělého muže jednodušší najít si partnerku než v případě ovdovělé ženy najít si vhodného partnera. U vdovy záleželo na počtu dětí, o které se starala, na jejím sociálním postavení a majetku. Větší šanci uzavřít sňatek měly bohatší vdovy. Podíl sňatků vdov se svobodnými muži činil přibližně 4 %. Nejmenší podíl tvořili snoubenci, kteří byli oba ovdovělí, neboť lze očekávat, že většinou oba měli děti, což mohlo způsobovat různé komplikace, a proto, pokud byly ovdovělé osoby bohatší, dávaly spíše přednost svobodnému partnerovi (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 91).

Tab. 12 – Sňatky podle rodinného stavu snoubenců, Brno a Morava, 1881–1897

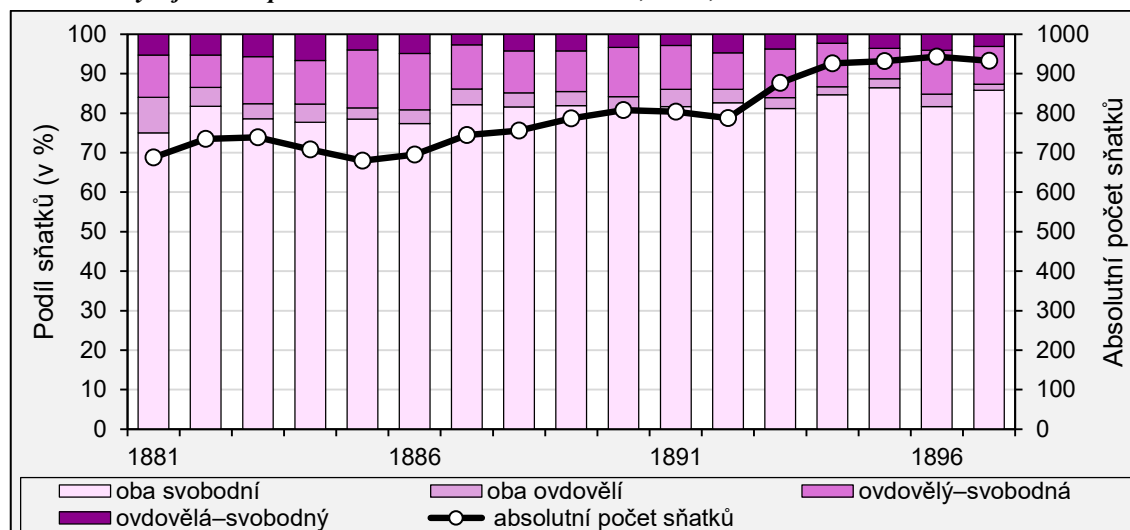
Rodinný stav nevěsty	Rodinný stav ženichů					
	svobodný		ovdovělý		celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Brno						
svobodná	11 023	81,4	1 482	10,9	12 505	92,3
ovdovělá	551	4,1	488	3,6	1 039	7,7
celkem	11 574	85,5	1 970	14,5	13 544	100,0
Morava						
svobodná	233 147	79,1	32 510	11,0	265 657	90,2
ovdovělá	13 830	4,7	15 151	5,1	28 981	9,8
celkem	246 977	83,8	47 661	16,2	294 638	100,0

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1897, vlastní výpočty a zpracování.

Podíl osob, které v Brně v daném období uzavřely první sňatek, byl 89 % (24 tis.), osob, které uzavíraly druhý nebo další sňatek, bylo 11 % (3 tis.). Na Moravě ve stejném období první sňatek uzavřelo 87 % (cca 513 tis.), a druhé a další sňatky uzavřelo 13 % (cca 77 tis.).

Na Moravě uzavíralo sňatek o 2 p. b. méně svobodných nevěst než v Brně, naopak vdov bylo o 2 p. b. více. Snoubenců, kteří uzavírali svůj první sňatek, bylo 79 %. Ve srovnání s Brnem byl na Moravě vyšší podíl párů, kdy byli oba snoubenci ovdovělí (o 1,5 p. b.). Nejnižší podíl zaujímaly sňatky svobodného muže s vdovou (4,7 %). Od roku 1895 se začali statisticky evidovat i rozvedení, ale vzhledem k jejich velmi nízkému počtu, v řádů jednotek, nejsou tyto hodnoty do další analýzy zařazeny.

Vývoj podílů sňatků v Brně podle rodinného stavu snoubenců v průběhu sledovaného období kolísal. Z obr. 10 lze pozorovat rostoucí podíl sňatků, které uzavírali oba svobodní snoubenci, v roce 1881 jich bylo 75 %, ale do roku 1897 podíl vzrostl na 85 %. Naproti tomu se snížil podíl sňatků obou ovdovělých snoubenců z 9 % (r. 1881) na 2 % (r. 1897). Podíly sňatků ovdovělých mužů se svobodnými ženami se pohybovaly kolem 11 % a při opačném složení partnerů dle rodinného stavu tento podíl dosahoval 4 %.

Obr. 10 – Vývoj sňatků podle rodinného stavu snoubenců, Brno, 1881–1897

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1897, vlastní výpočty a zpracování.

4.1.4 Sňatky podle věku snoubenců

Věk, při kterém vstupovali snoubenci do manželství, odpovídal dobové tradici. Ve střední Evropě souvisel i s ekonomickými možnostmi snoubenců, neboť to znamenalo založit si vlastní domácnost. Nejnížší hranici věku pro uzavření sňatku však určoval zákon, a to na 24 let věku. Mladší snoubenci museli získat povolení svého zákonného zástupce (u ženichů ještě povolení vojenské správy). Během sledovaného období rakouská statistika téměř každoročně publikovala, vyjma několika let¹¹, statistiky o věku snoubenců odděleně za pohlaví, ale v období mezi lety 1881 a 1894 byly publikovány i údaje o věku snoubenců ve vzájemné struktuře, avšak nikoliv podle rodinného stavu.

Největší podíl snoubenců v Brně (tab. 13) byl ve věkové kategorii do 29 let, podíl žen do tohoto věku tvořil téměř 73 % ze všech nevěst a ženiši do 29 let tvořili přibližně 63 % ze všech ženichů. Sňatků, kde oba snoubenci nepřesáhli věk 30 let, bylo lehce přes polovinu ze všech uzavřených sňatků v daném období. Přibližně čtvrtina mužů a pětina žen uzavírali sňatky ve věku 30–39 let. Již poměrně malý podíl snoubenců se nacházel ve věku 40–49 let, kde do manželství vstupovalo 5 % žen a 7 % mužů.

Nejméně sňatků uzavírali muži a ženy nad 50 let věku. Pro ženy starší 50 let bylo obtížnější uzavřít sňatek, jelikož často nemohly najít partnera přiměřeně k jejich věku. Pokud se již žena v tomto věku vdávala, tak v 73 % si brala muže stejné věkové kategorie, v 15 % to byl muž ve věkové kategorii 40–49 let a ve 12 % muž mladší 40 let. Muži starší 50 let však uzavírali sňatky s ženami ve stejné věkové kategorii pouze v pětině případů, častěji tito muži uzavírali sňatky s mladšími ženami, nejčastěji ve věku 30–49 let, takové sňatky tvořily přibližně dvě třetiny. Na věkové struktuře v roce 1880 (obr. 1) lze vidět poměrně nízký podíl svobodných mužů a vdovců nad 50 let.

¹¹ 1903, 1905, 1906, 1908 a 1909.

Tab. 13 – Skladba snoubenců podle věku, Brno, 1881–1894

Věk ženicha		Věk nevěsty					celkem
		do 23	24–29	30–39	40–49	50+	
do 23	abs.	862	548	120	5	0	1 535
	v %	8,0	5,1	1,1	0,0	0,0	14,3
24–29	abs.	2 188	2 162	794	63	4	5 211
	v %	20,4	20,2	7,4	0,6	0,0	48,6
30–39	abs.	799	965	768	157	12	2 701
	v %	7,4	9,0	7,2	1,5	0,1	25,2
40–49	abs.	67	187	318	182	21	775
	v %	0,6	1,7	3,0	1,7	0,2	7,2
50+	abs.	17	70	155	161	101	504
	v %	0,2	0,7	1,4	1,5	0,9	4,7
celkem	abs.	3 933	3 932	2 155	568	138	10 726
	v %	36,7	36,7	20,1	5,3	1,3	100,0

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1894, vlastní výpočty a zpracování.

V porovnání s Brnem lze konstatovat, že na Moravě se snoubenci brali častěji v nižším věku (tab. 14). Do věku 29 let uzavřelo sňatek 79 % nevěst a 70 % ženichů, celkově tak bylo uzavřeno 63 % sňatků, kde snoubenci byli mladší 30 let. Největší podíl, a to celou čtvrtinu, tvořily sňatky snoubenců právě v tomto věkovém složení, kde nevěsty byly mladší 24 let a ženiši byli ve věku 24–29 let. Necelou pětinu sňatků uzavřeli snoubenci ve věku 24–29 let. Ve věkové kategorii 30–39 let se vdávalo 14 % žen a téměř 19 % mužů. Nejméně sňatků uzavíraly ženy a muži nad 50 let věku.

Tab. 14 – Skladba snoubenců podle věku, Morava, 1881–1894

Věk ženicha		Věk nevěsty					celkem
		do 23	24–29	30–39	40–49	50+	
do 23	abs.	30 912	13 176	2 455	261	43	46 847
	v %	13,0	5,5	1,0	0,1	0,0	19,7
24–29	abs.	61 952	44 718	11 891	1 320	127	120 008
	v %	26,0	18,8	5,0	0,6	0,1	50,4
30–39	abs.	14 715	16 043	10 928	2 304	235	44 225
	v %	6,2	6,7	4,6	1,0	0,1	18,6
40–49	abs.	1 889	3 646	5 169	3 065	555	14 324
	v %	0,8	1,5	2,2	1,3	0,2	6,0
50+	abs.	465	1 251	3 264	4 498	3 263	12 741
	v %	0,2	0,5	1,4	1,9	1,4	5,4
celkem	abs.	109 933	78 834	33 707	11 448	4 223	238 145
	v %	46,2	33,1	14,2	4,8	1,8	100,0

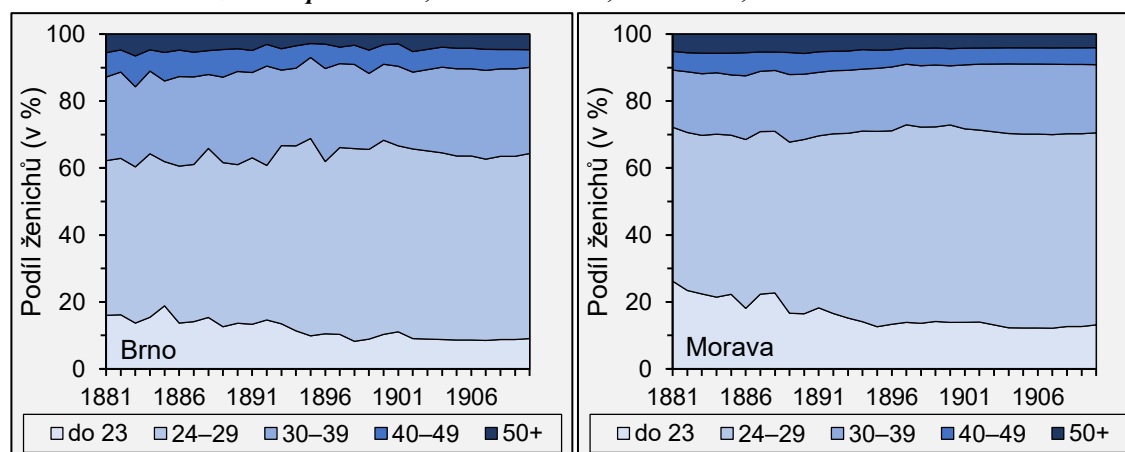
Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1894, vlastní výpočty a zpracování.

Podíly snoubenců dle věkových kategorií se během sledovaného období měnily a lze tak pozorovat určitý vývoj sňatkového chování nejen podle věku, ale i podle pohlaví (obr. 11 a obr. 12). Shodně pro obě území lze sledovat klesající podíl ženichů do 23 let. V Brně se tento podíl snížil z 16 % na 9 %, na Moravě byl pokles dokonce ještě výraznější, a to z 26 % na 13 %. Naopak k postupnému zvyšování podílu došlo ve věkové kategorii 24–29 let, kdy vzrostl ze 46 %, shodně u obou území, na 55 % v Brně a 57 % na Moravě. V průměru stejný podíl (25 %) po celé období, byť s drobnými výkyvy, lze najít u brněnských ženichů ve věku 30–39 let. Na Moravě došlo dokonce k mírnému nárůstu, a to ze 17 % na 20 %. Podíl ženichů ve věku 40–49 let na celkovém zastoupení v Brně postupem času klesl ze 7 % na 5 %. Muži starší 50 let

uzavírající sňatek tvořili přibližně 5 %. Na Moravě byl podíl ženichů u dvou nejstarších kategorií po 5 %.

Lze konstatovat, že na začátku sledovaného období se ženilo více mužů do 23 let, zatímco na konci se tento podíl snížil a naopak se zvýšil podíl ženichů ve věku 24–29 let, tedy došlo k posunutí uzavření sňatků do vyššího věku. Tento jev lze pozorovat nejen v Brně, ale také na Moravě.

Obr. 11 – Skladba ženichů podle věku, Brno a Morava, 1881–1910, v %

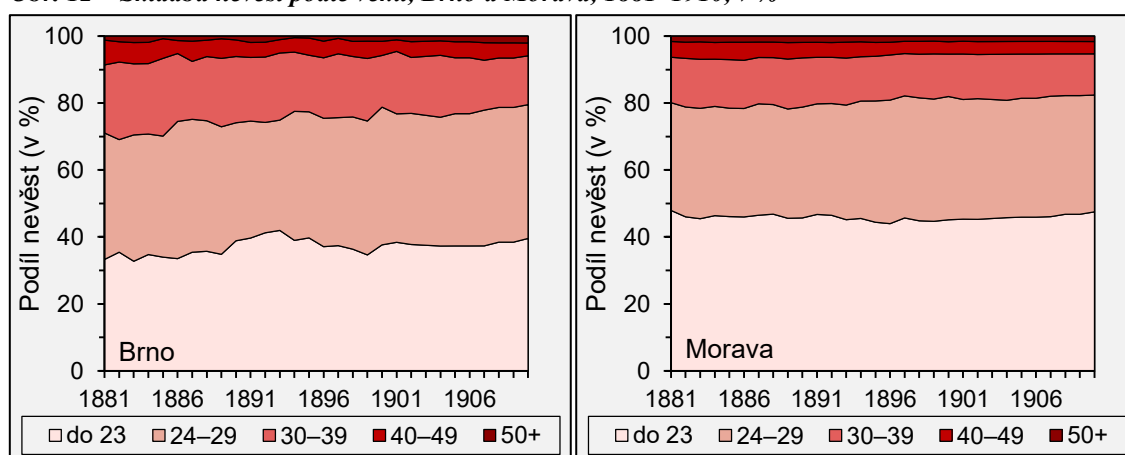

Poznámka: Pro roky 1903, 1905, 1906, 1908 a 1909 jsou použity průměry sousedních let.

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Podíly nevěst dle věku (obr. 12) se ve sledovaném období také mírně měnily. V porovnání s muži se ženy ve věku do 23 let v Brně vdávaly mnohem častěji, v roce 1881 byl podíl takto mladých nevěst 33 %, ale v roce 1910 jich bylo téměř 40 %. V některých letech vykazovaly věkové kategorie do 23 let a 24–29 let známky reciprocit, tedy pokud v jedné kategorii došlo k nárůstu, v druhé došlo k úbytku. Celkově podíl všech nevěst do 29 let během sledovaného období vzrostl, na počátku to bylo přibližně 71 %, ale na konci období již téměř 80 %.

Obr. 12 – Skladba nevěst podle věku, Brno a Morava, 1881–1910, v %

Poznámka: pro roky 1903, 1905, 1906, 1908 a 1909 jsou použity průměry sousedních let.

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Lze pozorovat změnu ve sňatkovém chování žen, neboť uzavření sňatku se posunulo do nižšího věku. Podíl nevěst ve věkové kategorii 40–49 let se snížil ze 7 % na necelá 4 %

a nevěst starších 50 let vzrostl z 1 % na 2 %. Zřejmě to souviselo s poklesem počtu i podílu sňatků vdov, viz obr. 10, u nichž lze předpokládat vyšší věk.

Na Moravě byl vývoj skladby nevěst podle věku během sledovaného období spíše konstantní. Podíl nevěst do 23 let tvořil průměrně za celé období 46 %, celkový podíl nevěst do 29 let byl kolem 80 %, nárůst mezi začátkem a koncem sledovaného období byl 2 p. b. Mírný pokles, přibližně o 1 p. b., byl zaznamenán u nevěst ve věku 30–39 let a 40–49 let. Podíl nevěst starších 50 let byl celé období velmi vyrovnaný a tvořil necelá 2 %. V porovnání s Brnem se nevěsty na Moravě vdávaly v průměru mladší.

4.1.5 Sezónnost sňatků

Sezónní vývoj sňatků je odrazem vlivu kulturních a náboženských zvyků. Svatba byla v životě jednotlivce i společnosti významnou událostí a náležela k ní velká příprava, včetně výběru vhodného termínu. Jak již vyplynulo z podkapitoly o skladbě obyvatelstva dle náboženství, největší zastoupení měli věřící náležející ke katolickému vyznání, a tudíž většina sňatků byla ovlivněna právě zvyky a tradicemi katolické církve. Většina svateb se tedy odehrála v katolickém duchu. Katolická církev nedoporučovala, aby se svatby konaly v době adventu, který začínal čtyři týdny před Vánoci, a dále pak šest týdnů v postní době před Velikonocemi. Velikonoce jsou pohyblivým svátkem, takže poslední den možný pro svatbu se pohyboval mezi 5. únorem a 10. březnem. Během těchto období, adventního a postního, se neměly pořádat žádné slavnosti, veselí či slavit svatby. V některých měsících byl tedy počet sňatků výrazně nižší, v jiných naopak vyšší (mj. i v souvislosti s dalšími kulturními tradicemi), což tedy značí, že roční průběh počtu sňatků v jednotlivých měsících byl velmi nevyrovnaný (Fialová, 1995, s. 16–20).

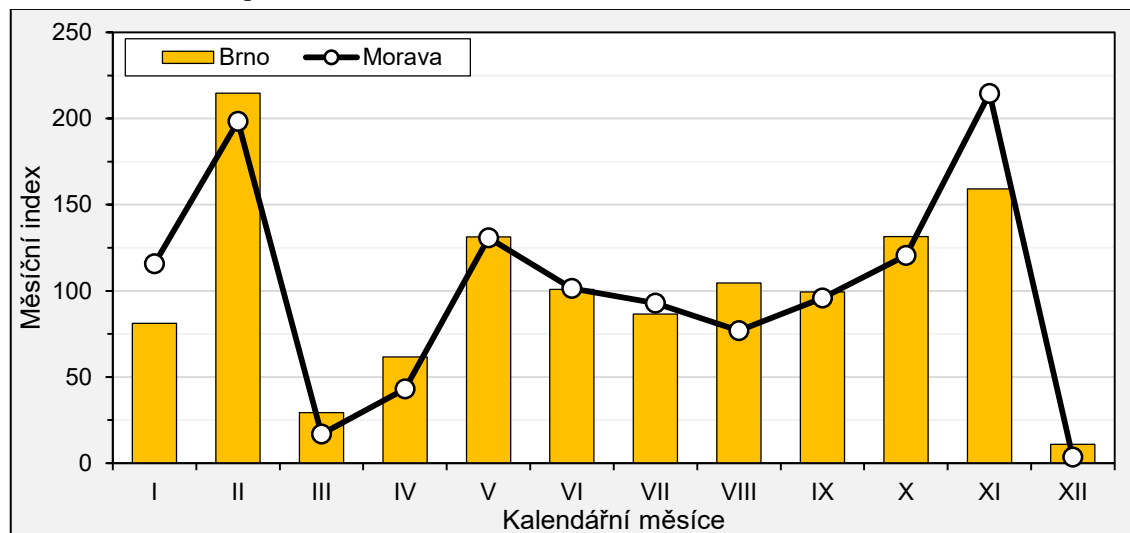
Data pro sezónnost sňatků jsou pro Brno a Moravu dostupná pro roky 1881–1894. Pro výpočet sezónnosti sňatků byla použita metoda „měsíčních indexů“. Jak můžeme z obr. 13 vyčíst, v Brně se nejčastěji uzavíraly sňatky v únoru, druhým v pořadí byl listopad. Na Moravě pak bylo první a druhé pořadí opačné. O třetí místo v nejvyšším počtu sňatků se dělily květen a říjen, na Moravě byly tyto dva měsíce spolu s lednem také velmi vyrovnané. Nejméně sňatků v Brně i na Moravě se uzavíralo v prosinci, neboť v adventu nebylo možné uzavírat sňatky, a tedy pro uzavření sňatků v prosinci zbýval přibližně týden mezi Vánoci a Novým rokem. Kromě prosince bylo málo sňatků v březnu a dubnu. V těchto dvou měsících bývají Velikonoce, které díky své pohyblivosti zasahovaly v průběhu let do obou měsíců.

Nejen náboženské tradice a zvyky hrály roli při výběru termínu svatby. Přes léto, během června až září docházelo k poklesu sňatků z důvodu polních prací, týkalo se to spíše Moravy, jakožto venkova. Celkově i v Brně bylo v červnu až září méně sňatků.

Z těchto dat je tedy zřejmý vliv náboženských i kulturních tradic. Nejvíce sňatků se konalo před adventem a v masopustním období před Velikonocemi, tj. v zimních měsících. A to jak v Brně, tak v úhrnu Moravy. Naopak v letních měsících je patrný rozdíl mezi městem a venkovem, kdy v srpnu, tedy v době vrcholících žní na Moravě počet sňatků klesal, zatímco v průmyslovém Brně mírně stoupl. I přesto zimní období dominuje, v Brně se během čtyř měsíců v roce uskutečnila přibližně polovina sňatků. Na Moravě to bylo během pěti měsíců přes dvě třetiny sňatků. Oblibu května pro svatby částečně vysvětluje Bartoš (1892), který cituje pořekadlo

rozdělující nevěsty na tři druhy, na hnilice, které se vdávají na masopust, na dělnice, které se vdávají na provody a na tanečnice, které se vdávají na nová vína. Po masopustu nejsou práce na poli a nevěsta tak může lenořit, po provodech práce na poli začínají a po vinobraní následují hody, kde se tancuje (Bartoš, 1892, s. 14). Právě provody přicházející první neděli po Velikonocích by mohly stát za oblibou května, práce na poli ještě nebyla tak intenzivní a slavil se konec půstu.

Obr. 13 – Sňatečnost podle kalendářních měsíců, Brno a Morava, 1881–1894

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1894, vlastní výpočty a zpracování.

4.2 Porodnost

Porodnost je v demografii považována spolu s úmrtností za nejdůležitější složku demografické reprodukce. V širším pojetí lze pomocí úrovně a charakteru porodnosti usuzovat i úroveň sociálního rozvoje dané populace. Úroveň porodnosti závisí jednak na psychobiologických faktorech, tedy na projevu mateřského pudu a zároveň na schopnosti muže a ženy plodit děti (plodivost), dále pak na sociokulturních faktorech, ve kterých je především vliv náboženství, s nimiž souvisejí různé tradice, zvyky a obyčeje, v neposlední řadě hrají v moderních společnostech důležitou roli i sociálně ekonomické faktory, kterými mohou být například možnosti obživy, životní úroveň, podmínky života a další vnější vlivy (Kalibová, Pavlík, Vodáková, 2009, s. 35 a s. 98–99).

V závěru 19. století se urychlily změny ve společenském a zejména ekonomickém vývoji, což se odrazilo i ve vývoji úrovně porodnosti. V českých zemích se v této době úroveň plodnosti začala snižovat, později se toto období označilo jako demografická revoluce. Otázkou, proč docházelo k poklesu plodnosti během demografické revoluce, se zabývala již Ludmila Kárníková, která tuto problematiku podrobněji rozebírala ve své knize „Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914“. Došla k závěru, že nelze určit jednu hlavní příčinu tohoto poklesu. V souhrnu lze konstatovat, že došlo ke změnám životních podmínek a způsobu života (Kárníková, 1965, s. 200). Tato změna postupně nastala ve všech společenských vrstvách a ve všech oblastech českých zemí. Nejdříve ke změnám docházelo v průmyslových městech, poté na venkově (Fialová et al., 1996, s. 170–171).

Na základě dostupných dat rakouské statistiky je možné analyzovat změny nejen v počtu, ale i ve skladbě narozených dětí. Také v tomto případě docházelo k určitým změnám v třídění dat. Pro celé studované období je možno sledovat skladbu narozených dětí podle jejich vitality, pohlaví a legitimacy. Pouze v letech 1895 a 1896 byla také publikována data přinášející informaci o narozených dětech podle délky trvání manželství.

Vzhledem k tomu, že se v závěru 19. století začala měnit úroveň plodnosti s tím, jak se v rodinách začal prosazovat nový vztah k reprodukčnímu chování, je největší pozornost v práci věnována změnám v početnosti živě narozených dětí. Další podkapitoly jsou věnovány skladbě narozených dětí dle vitality a pohlaví, a živě narozených podle legitimacy, délky trvání manželství a také sezónnosti jejich rození.

4.2.1 Počet živě narozených a hrubá míra porodnosti

Úroveň plodnosti dané populace lze měřit několika ukazateli. U historických populací, z důvodu omezené datové základny, lze využít pouze ukazatele hrubá míra porodnosti (dále hmp) a sledovat vývoj počtu narozených dětí.

Absolutní počet živě narozených dětí ve městě Brně v roce 1881 byl 2 618 a následující roky mírně rostl až do roku 1897, výjimkou byly pouze roky 1885, 1892 a 1894, kdy naopak došlo k mírnému poklesu. V roce 1897 bylo dosaženo maxima živě narozených dětí (3 433) v celém sledovaném období a zároveň byl tento rok zlomový, neboť v následujících letech počty

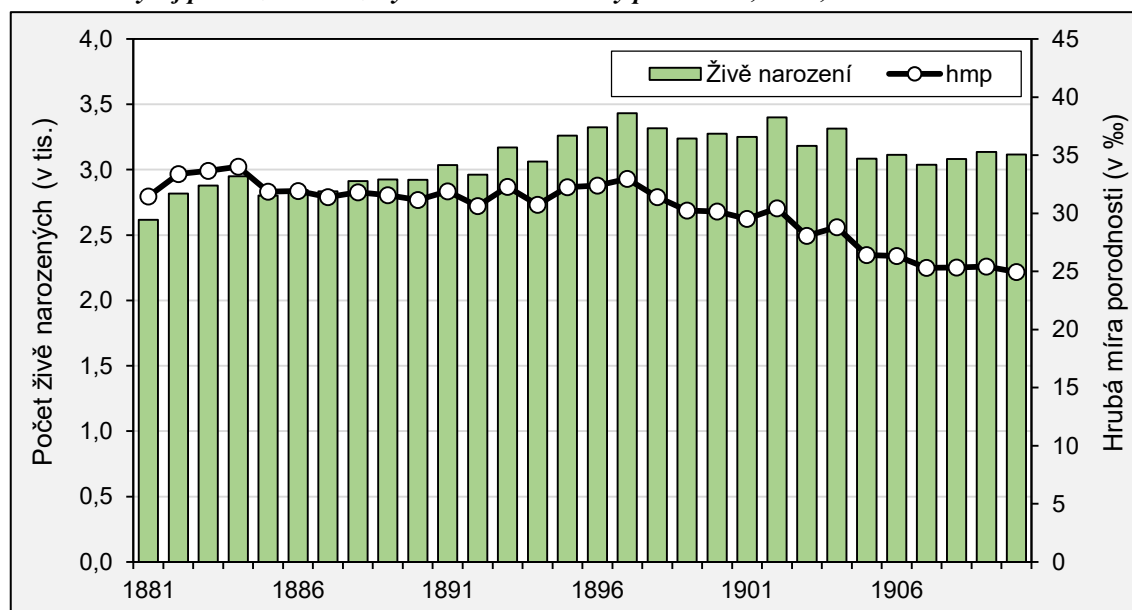
narozených dětí mírně klesaly, s výjimkou roku 1902, kdy bylo dosaženo druhé nejvyšší hodnoty, a to 3 401 živě narozených dětí.

Sledované období lze rozdělit na tři pomyslná období z hlediska vývoje počtu živě narozených dětí. První období se nacházelo před rokem 1895, kdy se narodilo průměrně 2,9 tis. dětí ročně. Druhé období bylo mezi lety 1895 a 1904, počet živě narozených dětí byl poměrně vysoký vůči zbytku sledovaného období, průměrně se rodilo 3,3 tis. dětí. Poslední období bylo od roku 1905, kdy byl evidován průměrný počet živě narozených dětí okolo 3,1 tis.

Celkem se za celé období 1881–1910 narodilo 35,1 tis. chlapců a 33,1 tis. děvčat. Index maskulinity činil 106 chlapců na 100 dívek. Celkově počet živě narozených dětí vzrostl od roku 1881 do roku 1910 o 19 %. Na Moravě se roční průměr živě narozených dětí pohyboval okolo 84,5 tis. Nejnižší počet živě narozených dětí 79,2 tis., byl tak jako v Brně, zaznamenán v roce 1881, nejvyšší pak v roce 1902 s hodnotou 90,1 tis. Poměr pohlaví byl stejný jako v Brně.

Na obr. 14 lze vidět rostoucí absolutní počet živě narozených dětí až do roku 1897, ale přesto nejvyšší úroveň porodnosti byla vykazována hned na začátku sledovaného období, kdy se hmp rovnala 33–34 živě narozeným dětem na 1 000 obyvatel (r. 1882–1884¹²). Poté hmp klesala až do roku 1892 na úroveň 30,4 ‰, dále pokračoval mírný růst, vyjma roku 1894, až do roku 1897, kdy byla hmp (32,7 ‰) naposledy na téměř srovnatelné úrovni, jako na začátku sledovaného období. Poté již následoval postupný pokles až do roku 1907, kdy hmp klesla na hodnoty 25 ‰ a dále do roku 1910 se tato hodnota udržela.

Obr. 14 – Vývoj počtu živě narozených dětí a hrubé míry porodnosti, Brno, 1881–1910

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

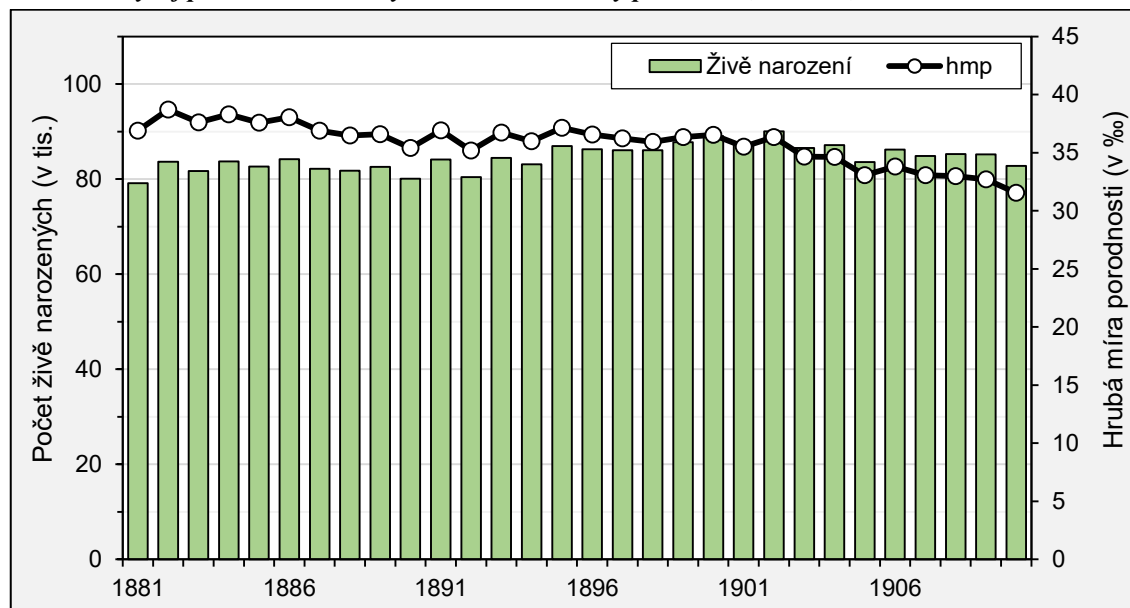
Je tedy patrné, že populace Brna rostla početně rychleji, než rostl počet živě narozených dětí. Rychlý nárůst populace byl způsoben převážně migrací za prací do města. Pokles hmp byl patrně zapříčiněn právě počínajícími změnami v rodinném chování, tj. mohl nejprve souviset s posunem

¹² V tomto roce bylo dosaženo maxima hrubé míry porodnosti pro studované období.

věku při prvním sňatku do vyššího věku a následně mohlo docházet také k vědomému snižování počtu dětí v rodině. V některých letech mohly být poklesy způsobeny i vlivem agrární krize.

Na Moravě lze také sledovat nárůst absolutního počtu živě narozených dětí (obr. 15). Tento růst souvisel s růstem celkové populace. S ohledem na velikost populace lze konstatovat, že úroveň porodnosti klesala. Nejvyšší hmp byla v roce 1882, kdy dosahovala hodnoty 38,7 ‰ a od toho roku se hms velmi mírně a postupně snižovala až na úroveň 31,6 ‰ v roce 1910. Celkový vývoj hmp na Moravě lze charakterizovat jako poměrně pravidelný postupný pokles s minimem výkyvů.

Obr. 15 – Vývoj počtu živě narozených dětí a hrubé míry porodnosti, Morava, 1881–1910

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Těhotenství ženy nemusí vždy končit pouze jednočetným porodem, může skončit i vícečetným. Rakouská statistika sledovala počty narozených dvojčat a trojčat mezi lety 1881 a 1894. Počet živě narozených dvojčat v Brně se průměrně pohyboval okolo 60 ročně. Nejvíce živě narozených dvojčat bylo zaznamenáno v roce 1890, a to 81. Naopak nejméně se jich evidovalo o dva roky později, kdy byl počet narozených dvojčat 39. Trojčata byla opravdu výjimkou, v některých letech se nenarodila žádná, v jiných 2 nebo maximálně 3. Na Moravě činil průměrný počet živě narozených dvojčat přibližně 1,9 tis. a trojčat 14 za rok. Nejvíce dvojčat se živě narodilo v roce 1885 a to celkem 2 017, nejvíce trojčat (39) bylo zaznamenáno v roce 1891. Nejnižší počet vícečetných porodů byl evidován v roce 1894, kdy se živě narodilo 1 782 dvojčat a 11 trojčat.

4.2.2 Narození podle vitality a pohlaví

Rakouská statistika evidovala narozené děti dle vitality, tedy narozené nejen živě, ale i mrtvě. Podíly živě narozených dětí se mírně lišily z hlediska pohlaví. V Brně se průměrně ročně živě narodilo 956 chlapců a 961 dívek z 1 000 narozených dětí příslušného pohlaví.

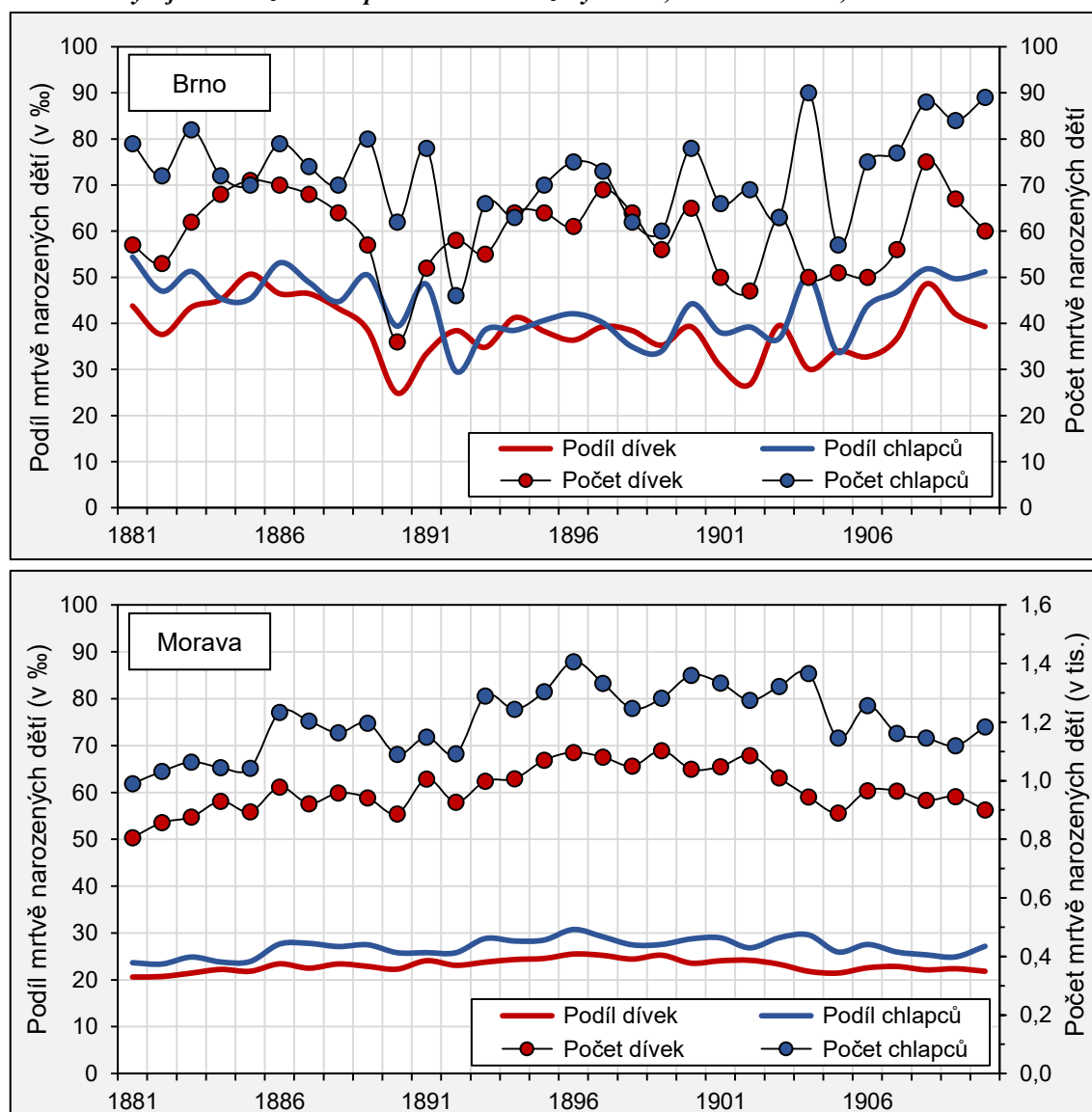
Grafické zobrazení ukazatele mrtvorozenosti včetně absolutních počtů mrtvě narozených dětí se nachází na obr. 16. V Brně podíl mrtvě narozených dětí kolísal mezi 30–50 ‰, na Moravě byl

tento podíl nižší, přibližně 20–30 ‰. V absolutních počtech se v průměru v Brně ročně mrtvě narodilo přibližně 132 dětí, z toho 72 chlapců (55 %) a 60 dívek (45 %), na Moravě se jednalo o téměř 2 200 dětí, dle pohlaví připadalo rozdělení ve stejném poměru, jako tomu bylo v Brně.

Nejvyšší podíl mrtvě narozených chlapců v Brně, a to 54 ‰, lze sledovat hned na počátku období v roce 1881, u dívek byl nejvyšší podíl v roce 1885, kdy dosahoval téměř 51 ‰. Na Moravě byl nejvyšší podíl, shodně pro obě pohlaví, v roce 1886. U chlapců činil přibližně 31 ‰ a u dívek 26 ‰. Naopak nejnižší podíl mrtvě narozených chlapců byl v Brně v roce 1892, kdy klesl těsně pod 30 ‰. Nejnižší podíl mrtvorozených dívek, bezmála 25 ‰, byl evidován o dva roky dříve než u chlapců. Na Moravě lze sledovat nejnižší podíl na počátku období, u chlapců v roce 1882 s podílem 23 ‰ a u dívek v roce 1881 s podílem 21 ‰.

Poměrně značný rozdíl lze sledovat mezi pohlavími a zároveň mezi městem a venkovem. V Brně můžeme sledovat meziroční kolísavý vývoj podílu mrtvě narozených dětí u obou pohlaví. Na Moravě lze pozorovat po celé období vyšší podíl i počet mrtvě narozených chlapců než dívek.

Obr. 16 – Vývoj mrtvorozenosti a počtu mrtvě narozených dětí, Brno a Morava, 1881–1910

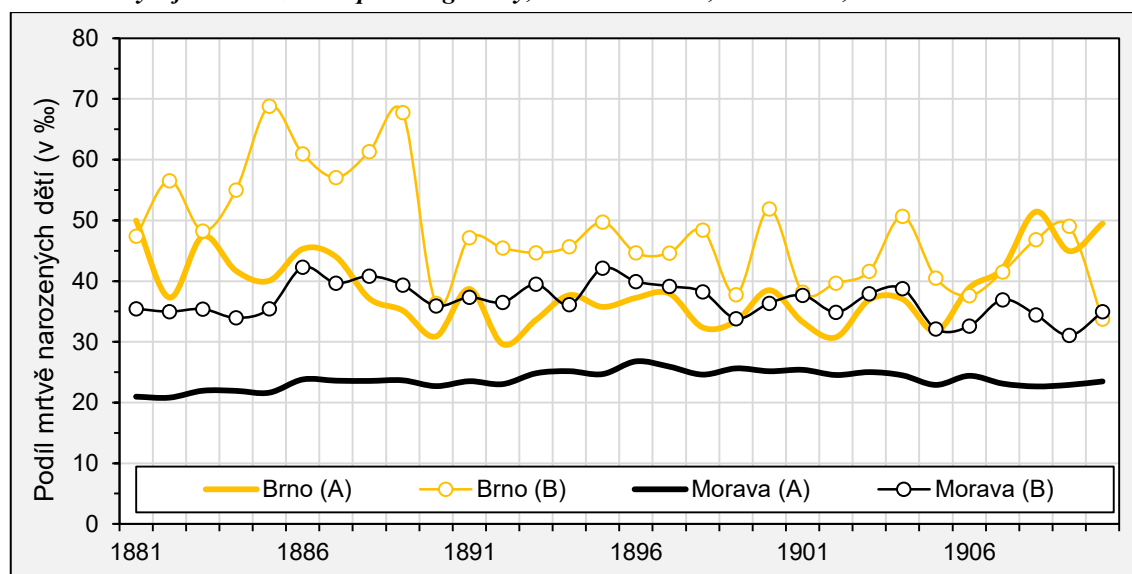

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Zdůvodnit odlišný vývoj mrtvorozenosti je velmi obtížné a nelze jej zobecňovat (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s.125). U mrtvě narozených dětí mohlo docházet ke zkreslení jejich evidence, neboť problém nastával ve chvíli, kdy se dítě narodilo, nejevilo známky života a bylo pokřtěno. Nepokřtěné dítě nemohlo být řádně pohřbeno, nebylo možné ho vzít ani do kostela, bylo pohřbeno na určeném místě u zdi hřbitova do mělké jamky, zabaleno jen v plence či papíru a bez rakvičky. Často byla porodní bába rodiči nucena, aby novorozence pokřtila, i když nebylo jisté, zda je dítě živé (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 123). Právě pokřtění mrtvorozeného dítěte mohlo způsobovat zkreslení statistik. Úmrtí pokřtěného dítěte pravděpodobně bylo zahrnuto do novorozenecké úmrtnosti. Počty reálně mrtvorozených mohly být ve skutečnosti vyšší, než uvádějí statistiky. To mohlo být i příčinou toho, že na Moravě, potažmo na venkově, byl nižší podíl mrtvorozených než ve městě.

Podle Dokoupila (2014) souvisela úroveň mrtvorozenosti i se sociálním postavením matky, tj. zda bylo dítě manželské nebo zda bylo narozené mimo manželství. Na jím zkoumané severovýchodní Moravě docházelo k vyššímu podílu mrtvě narozených dětí svobodným matkám a zároveň v městském prostředí (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 128–130). Z dostupných dat lze toto pozorování potvrdit i v Brně a na celé Moravě (obr. 17). V Brně dosahoval podíl mrtvorozených dětí narozených mimo manželství až k 70 %, zatímco na Moravě bylo maximum 43 %. A zároveň podíl mrtvorozených dětí narozených mimo manželství byl v obou případech, až na výjimky, vyšší než podíl dětí narozených v manželství.

Obr. 17 – Vývoj mrtvorozenosti podle legitimacy, Brno a Morava, 1881–1910, v %

Poznámka: A – narození v manželství, B – narození mimo manželství.

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

4.2.3 Živě narození podle legitimacy

V občanském zákoníku (ABGB), se za manželské dítě považovalo to, které se narodilo nejdříve 180 dnů po svatbě a nejpozději 300 dnů po manželově smrti nebo po rozvázání manželského svazku (Zákon 946/1811, § 138). Dělení dětí na manželské a narozené mimo manželství bylo i z důvodu práv a povinností dětí a rodičů, práva dětí narozených mimo manželství nebyla stejná jako těch manželských, stejně tak nerovné byly povinnosti rodičů k nim. Děti narozené mimo

manželství nemohly mít otcovo příjmení, nestávaly se urozenými ani nemohly po otci dědit, ale otec měl stále povinnost dítě vyživovat (Zákon 946/1811, § 165–166 a § 754). Právě legitimace dětí měla narovnat možný problém s dědictvím. Podle ABGB mohla legitimace proběhnout třemi způsoby, za prvé zánikem překážky manželství nebo nezaviněnou nevědomostí manželů, za druhé dodatečným sňatkem rodičů a za třetí milostí zeměpána, která se uděluje na žádost rodičů (Zákon 946/1811, § 160–162).

Pokud by lidé respektovali křesťanský morální kodex, žádné dítě by se mimo manželství nenarodilo, tento stav ale nikdy nenastal a nemanželská plodnost byla a stále je součástí reprodukce populace (Fialová et al., 1996, s. 171).

Podíl dětí narozených mimo manželství se v Brně postupně snižoval. V první třetině sledovaného období dosahoval jejich podíl 27 %, zatímco v poslední třetině to bylo již necelých 25 %. Na Moravě se tento podíl držel okolo 10 % po celé období. Dle Boháče (1909) je takto vysoký podíl dětí narozených mimo manželství, jaký byl v Brně, pozorovatelný zejména v oblastech s vyšším zastoupením německého obyvatelstva a celkově s vyšší heterogenitou náboženskou i národnostní (Boháč, 1909, s. 145–151). Tyto podmínky Brno splňovalo.

Tab. 15 – Živě narozené děti podle legitimacy, Brno a Morava, 1881–1910

Období	Živě narození podle legitimacy					
	v manželství		mimo manželství		celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Brno						
1881–1890	20 788	72,9	7 723	27,1	28 511	100,0
1891–1900	23 503	73,3	8 574	26,7	32 077	100,0
1901–1910	23 879	75,3	7 838	24,7	31 717	100,0
1881–1910	68 170	73,9	24 135	26,1	92 305	100,0
Morava						
1881–1890	743 925	90,5	77 709	9,5	821 634	100,0
1891–1900	765 601	89,6	88 705	10,4	854 306	100,0
1901–1910	777 704	90,5	81 176	9,5	858 880	100,0
1881–1910	2 287 230	90,2	247 590	9,8	2 534 820	100,0

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

4.2.4 Živě narození podle délky trvání manželství

Rakouská statistika sledovala živě narozené děti podle délky trvání manželství jejich rodičů pouze v letech 1895 a 1896. Tato data nám poslouží pouze pro hrubou představu a nastínění tehdejších poměrů. Jelikož se jedná o dva po sobě jdoucí roky, nelze ani zhodnotit případný vývoj během sledovaného období.

U dětí narozených do pěti dokončených měsíců manželství lze téměř jistě konstatovat, že byly počaty ještě před uzavřením manželství svých rodičů. Týkalo se to přibližně 5 % živě narozených dětí v manželství. Celkově dětí počatých před svatbou či krátce po ní, tedy dětí narozených do 1 roku od uzavření sňatku se narodilo přibližně 8 %. Děti narozených 1 až 2 roky od sňatku bylo okolo 23 %. U dětí narozených do dvou let od sňatku můžeme předpokládat, že se jedná o děti narozené v prvním pořadí. Rakouská statistika bohužel tyto informace nesledovala. Děti narozené po více než třech letech od uzavření sňatku a později by pravděpodobně mohly být

dalšího pořadí než prvního. Nelze ale vyloučit, že i v dalších intervalech se objevovaly děti prvního pořadí. Mezi 3. a 4. rokem manželství se rodilo asi 15 % živě narozených dětí a mezi 5. a 9. rokem manželství přibližně 24 %. Do manželství trvajících déle než 10 let se rodilo přibližně 19 % dětí, z čehož lze usuzovat, že stále mnoho žen rodilo po delší dobu.

Tab. 16 – Živě narozené děti podle délky trvání manželství, Brno, 1895 a 1896

Rok		Délka trvání manželství								nezjiš- těno	celkem
		v měsících		v letech							
		0–5	6–11	1–2	3–4	5–9	10–19	nad 20			
1895	abs.	108	265	514	395	582	390	34	113	2 401	
	v %	4,5	11,0	21,4	16,5	24,2	16,2	1,4	4,7	100,0	
1896	abs.	129	253	595	358	574	467	28	0	2 404	
	v %	5,4	10,5	24,8	14,9	23,9	19,4	1,2	0,0	100,0	

Poznámka: Uvedené měsíce a roky jsou dokončené.

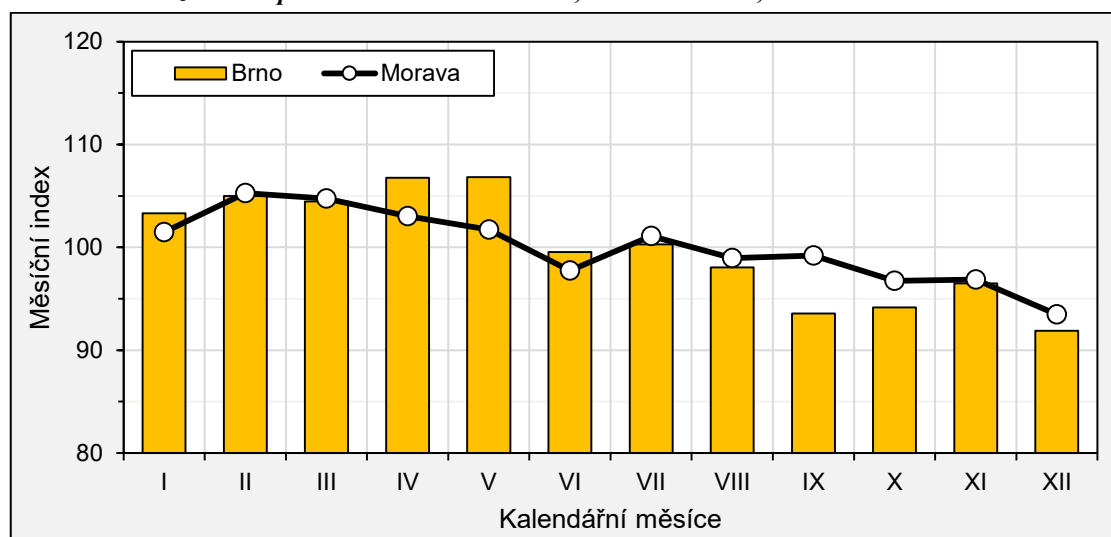
Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1895 a 1896, vlastní výpočty a zpracování.

4.2.5 Sezónní pohyb narozených dětí

Sezónní vývoj narozených dětí (obr. 18), který bylo možno sledovat v letech 1881–1897, nevykazoval žádné extrémní výkyvy ve srovnání s vývojem sezónnosti u sňatečnosti. Dle výsledku lze rozdělit kalendářní rok na dvě části. V první části roku, od ledna do května, se rodil nadprůměrný počet dětí, sezónní index se v tomto období průměrně pohyboval kolem 105. Nejsilnějšími měsíci byl duben a květen, ve kterých byl index téměř 107. Následně od června do prosince index sezónnosti klesal, nejnižší byl v prosinci, kdy jeho hodnota dosahovala 92. Druhá část roku dosahovala měsíčního indexu v průměru 96.

Na Moravě byl trend velmi podobný, pouze nejvyšší hodnotu měl index v únoru, a to 105. Nejnižšího indexu dosahoval také v prosinci s hodnotou 93,5. Od ledna do května dosahoval index spíše nadprůměrných hodnot, a to kolem 103, ještě červenec přesahoval hranici 100, ostatní měsíce již byly průměrně kolem 97.

Obr. 18 – Narozené děti podle kalendářních měsíců, Brno a Morava, 1881–1897

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1897, vlastní výpočty a zpracování.

4.3 Úmrtnost

Poslední etapa v životě jedince je zakončena úmrtím. Význam úmrtnosti rozpoznal už J. Graunt, který tvrdil, že i přes vysokou individualitu tohoto procesu můžeme objevovat obecné pravidelnosti důležité pro demografii. Z pohledu reprodukce populace je tak stejně důležitý jako proces rození. Smrt jedince je přirozená a nevyhnutelná. Úmrtí je ve většině případů důsledkem nemoci či úrazu. V případě léčení nemoci či zlepšování životního prostředí je mnohdy možné i úmrtí oddálit, byť to takto nelze generalizovat a jedná se o velmi individuální proces. Právě úmrtí byla prvními událostmi, kterými se začala demografie zabývat. Úmrtí se studuje jako hromadný jev (úmrtnost), jenž je charakterizován jako proces vymírání populace (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 128–129).

Studované období lze časově zařadit ke druhé fázi demografického přechodu, jak již bylo nastíněno v kapitole „Porodnost“. Z hlediska úmrtnosti se změna v reprodukčním chování projevila zejména postupným prodlužováním délky lidského života, tedy rostoucím počtem osob, které se dožívaly stále vyššího věku. Hlavními faktory, které prodlužovaly věk, byla celková pozitivní změna epidemiologické situace, zlepšení hygieny a vyživovací situace, zejména u malých dětí, dále postupně docházelo ke zlepšení úrovně zdravotnictví, k vývoji účinnějších léků a rozšiřování prevence (zejména očkováním) bránící šíření nejčastějších přenosných nemocí (Fialová et al., 1996, s. 175).

V Brně stála za zlepšením hygieny především výstavba kanalizace a proces asanace města. Brno se během druhé poloviny 19. století velmi rozrostlo a koncentrovalo se zde velké množství lidí, pro které se v roce 1850 začala budovat kanalizace. Zprvu pouze ve vnitřním městě, poté i v širším centru. Výstavba kanalizace v širším centru měla z počátku spíše opačný efekt a hygienu svým provedením zhoršovala (Peša et al., 1973, s. 30–31). Dle Fialové (1996) byla třetím hlavním faktorem zlepšení hygienických podmínek úprava pitné vody (Fialová et al., 1996, s. 176). Vliv na zlepšení situace ale měl i legislativní proces, v roce 1887 byl přijat zákon o úrazovém pojištění dělnictva, který upravoval i péči o matku a dítě po úrazu nebo smrti živitele rodiny (Zákon 1/1888, § 1). V roce 1888 následoval zákon o nemocenském pojištění dělnictva, které se stalo povinným a dělníkům zajišťovalo bezplatnou zdravotní péči a náhradu mzdy v době nemoci (Zákon 33/1888, § 1–8).

Výrazně větší podíl na zlepšení hygieny měla mít samotná asanace, při které se plánovalo přestavět 429 z 572 domů stojících v centru města. Vzhledem ke sporům mezi veřejností, radnicí a soukromými investory se během 14 let přestavěla pouze polovina domů z plánovaného počtu (Hálová-Jahodová, 1975, s. 91–93). Asanace tedy neměla tak významný dopad na zlepšení hygieny, jaký byl zamýšlen, což potvrzuje i vývoj celkového počtu zemřelých osob (obr. 19), který se sice snižoval, ale v letech, kdy probíhala asanace, nebyl pokles tak výrazný, aby jí bylo možno přisoudit tento pokles ve větší míře.

Z pohledu prostého lidu bylo úmrtí člověka vnímáno jako veřejná záležitost spojená s mnohými rituály, které napomáhaly zemřelému odejít ze světa živých s tzv. „čistým štítem“. Z lidových tradic vychází, že bylo velmi důležité, aby jedinec ještě před smrtí byl usmířen s Bohem, rodinou i obcí, a aby veškerý svůj majetek včetně hotových peněz a šperků vypořádal

ve svém testamentu. Poslední chvíle umírající trávil po boku kněze a v rodinném kruhu (Fasora, Štěpánek, 2017, s. 264). Pokud by to neudělal, věřilo se, že by mu hrozilo dlouhé a těžké umírání, a ani po smrti by se nebožtíkovi nedostalo klidu na onom světě. Každá obec, dnes brněnské předměstí, měla svůj hřbitov, a i své specifické rituály, včetně míst, na kterých se pohřební průvod zastavoval (Fasora, Štěpánek, 2017, s. 265–271). Podrobnější průběh rituálů a tradic spojených s úmrtím člověka zpracoval Dokoupil et al. (2014), byť ve své práci se zaměřuje na oblasti Slezska a severní Moravy, tak určitou představu o tom, co znamenala a následně obnášela smrt jedince pro jeho okolí si lze představit (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 144–155).

Od druhé poloviny 17. století začaly v Brně vznikat první léčebné ústavy, do této doby existovaly jen tzv. špitály, které se nacházely v církevních zařízeních. Ovšem pro většinu obyvatel byly finančně nedostupné, měly malou lůžkovou kapacitu a ani odbornost personálu nebyla vysoká. Prvními skutečnými zdravotními institucemi, které poskytovaly pomoc i nejchudším osobám, byly dva klášterní špitály. Pro nemocné muže sloužila „Nemocnice Milosrdných bratří na Starém Brně“, která nejprve disponovala pouze jedinou společnou místností pro nemocné s kapacitou 70 lůžek, ale v 60. letech 19. století bylo vybudováno druhé poschodí se 160 lůžky. Druhým ústavem, pro nemocné ženy, byla „Nemocnice v klášteře Alžbětinek v předměstí Staré Brno“ (Vargová, Horáčková, Menšíková, 2011, s. 12–15).

V roce 1785 vznikla „Zemská veřejná všeobecná nemocnice u svaté Anny v Brně“, která plnila funkci nemocnice, porodnice, nalezince, sirotčince a ústavu pomatených, v letech 1864–1868 byla přestavěna a modernizována, čímž se lůžková kapacita rozrostla až na 750 lůžek. V roce 1871 bylo přijato přes 4,5 tis. pacientů, kteří se nejčastěji léčili na syfilis (10,5 %), tuberkulózu (7 %), různé druhy poranění – zlomeniny, popáleniny a další (6 %), onemocnění dýchacích cest (5,7 %), bércové vředy (5 %) a další. Tato nemocnice byla nejvýznamnějším zdravotnickým zařízením na celé Moravě, dokázala poskytnout kvalitní odbornou péči, ale velkým nedostatkem byla hospitalizace infekčních pacientů spolu s ostatními pacienty (Vargová, Horáčková, Menšíková, 2011, s. 19–23).

První dětská nemocnice vznikla v Brně v roce 1846, měla 28 lůžek a byla určena dětem od jednoho do dvanácti let. Úmrtnost dětí zde byla vysoká (10–15 %), neboť úroveň hygieny byla velmi nízká. Nejčastější léčené nemoci u dětí byly průjmová onemocnění, oční choroby, černý kašel a další (Vargová, Horáčková, Menšíková, 2011, s. 23–24).

S rychle rostoucím počtem obyvatel se všechny nemocnice brzy potýkaly s nedostatečnou kapacitou lůžek a docházelo tak k jejich rozšiřování, přestěhování nebo postavení nových. Do nemocnic přicházeli i pacienti bydlící mimo Brno, v případě jejich úmrtí tak mohlo docházet k nadhodnocení úrovně úmrtnosti v Brně, neboť rakouská statistika obvykle zemřelé dělila podle místa úmrtí. Avšak v roce 1895 jednorázově zpracovala zemřelé dle místa jejich úmrtí a místa domovské příslušnosti (rozlišovalo se pouze, zda zemřelý zemřel v místě své domovské příslušnosti nebo ne). V tomto roce bylo z mužů, kteří zemřeli v Brně, 23 % těch, co měli domovskou příslušnost v jiné obci Moravy, z žen, které zemřely v Brně, jich bydlelo mimo město 18 %. Na Moravě se týkalo odlišné místo úmrtí od místa bydliště 8 % zemřelých mužů a 7 % zemřelých žen. V dalších letech se již tato data nepublikovala. Bohužel z těchto dat nelze

vyvozovat širší závěry, protože část zemřelých, kteří neměli domovskou příslušnost v Brně, mohla ve městě pobývat delší dobu.

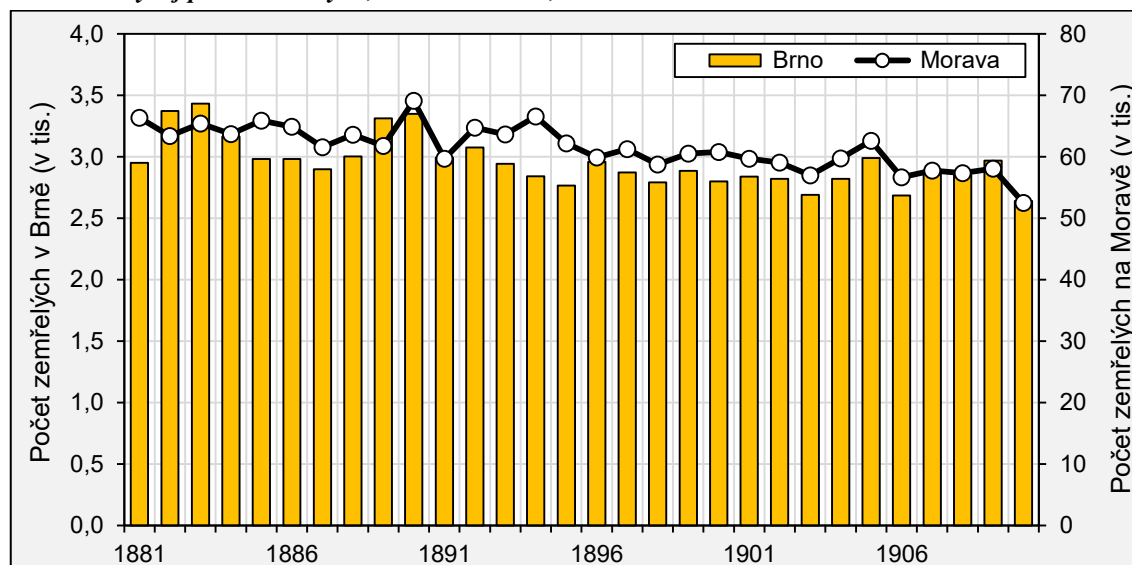
Stejně jako v jiných oborech, tak i v rakouské statistice vládly trendy¹³. Ve studovaném období to byla úmrtnost, které je v demografické statistice věnována největší pozornost. Zemřelí byli tříděni dle věku a pohlaví, v letech 1881–1895 dokonce podle jednotek věku. Zvláštní pozornost byla věnována úmrtí kojenců. Obdobně je strukturována i tato kapitola. Nejprve je nastíněn přehled počtů zemřelých podle kalendářních let, pak následují třídění dle věku, pohlaví, příčin smrti a sezónnost. Vzhledem k tomu, že rakouská statistika členila zemřelé ve sledované období na zemřelé děti do 5 let věku a starší, je skladba zemřelých dle věku analyzována dle tohoto členění. Pro město Brno byla skladba obyvatelstva dle věku po jednoletých intervalech a pohlaví k dispozici pouze pro rok 1881 (viz podkapitola 4.3.3 *Intenzita úmrtnosti*). Proto mohla být spočtena také intenzita úmrtnosti dětí do pěti let také pro počátek 80. let 19. století.

4.3.1 Počet zemřelých a hrubá míra úmrtnosti

Počet zemřelých v Brně (obr. 19) se během sledovaného období snižoval. V 80. letech 19. století dosahoval absolutní počet zemřelých nejvyšších hodnot, v průměru kolem 3,1 tis. ročně, zatímco v poslední dekádě, v letech 1901–1910, to bylo již přibližně 2,8 tis. Absolutně nejvyšší počet zemřelých byl zaznamenán v roce 1883, a to 3,4 tis. Naopak absolutně nejnižší byl v roce 1910, kdy zemřelo pouze 2,6 tis. osob.

Na Moravě se počty zemřelých (obr. 19) také postupně snižovaly. V první polovině sledovaného období byl roční průměrný počet zemřelých přes 64 tis., v druhé polovině to již bylo přibližně o 5 tis. méně. Absolutně nejvyššího počtu bylo dosaženo v roce 1890, kdy zemřelo 69 tis. osob. V roce 1910 bylo zaznamenáno 52,5 tis. zemřelých, což bylo nejméně za celé sledované období.

Obr. 19 – Vývoj počtu zemřelých, Brno a Morava, 1881–1910

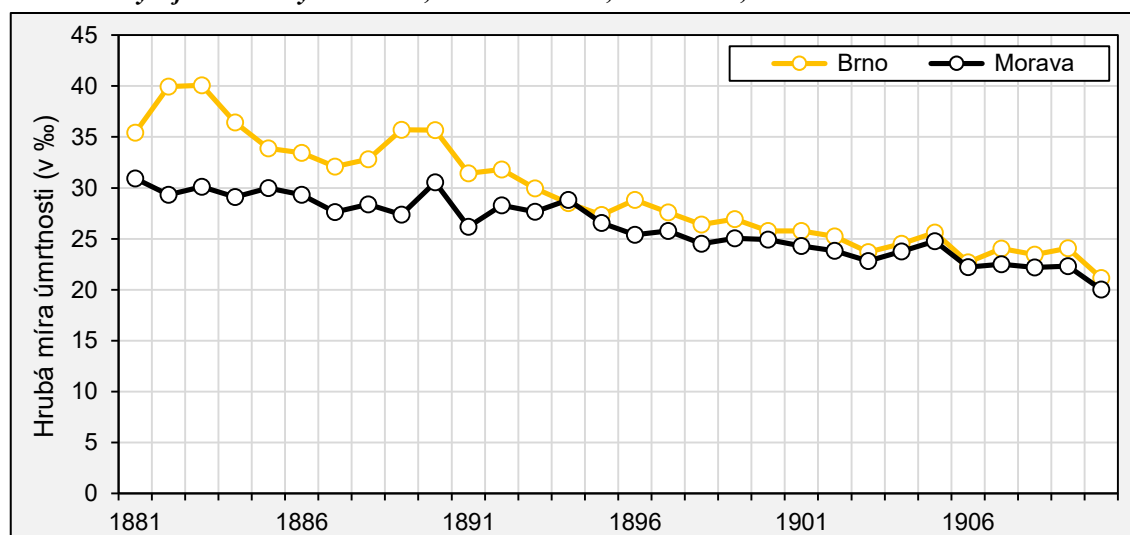
Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

¹³ Trendem se v tomto případě nerozumí nějaký vývoj, nýbrž větší zaměření na oblast bádání.

Z vývoje absolutního počtu zemřelých vyplývá, že celkově se úmrtnostní poměry během sledovaného období zlepšily jak v Brně, tak na celé Moravě. Na obr. 20 lze tak vidět klesající trend hrubé míry úmrtnosti (dále hmú), byť se v některých letech vyskytoval mírný nárůst. Nejvyšší hodnoty dosahovala hmú v Brně na začátku sledovaného období, a to přes 40 ‰. Vysvětlením by mohla být obecně horší hygiena vlivem vyšší hustoty obyvatelstva, zejména v chudších čtvrtích. Poté následoval pokles až do roku 1887 na hodnotu 32 ‰. Od roku 1888 do roku 1890 došlo ještě k mírnému nárůstu na 35,7 ‰, ale v dalších letech již hmú postupně klesala až do roku 1910, kdy dosáhla 21 ‰.

Hmú na Moravě byla celé sledované období nižší než v Brně. Na začátku 80. let dosahovala 30 ‰, přibližně na přelomu století se snížila na hranici 25 ‰ a na konci sledovaného období to bylo již 20 ‰. Vývoj hmú v Brně se tedy přiblížil Moravě až na konci 90. let a následně do konce sledovaného období byla úroveň úmrtnosti v tomto městě jen o málo vyšší než byl celozemský průměr.

Obr. 20 – Vývoj hrubé míry úmrtnosti, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

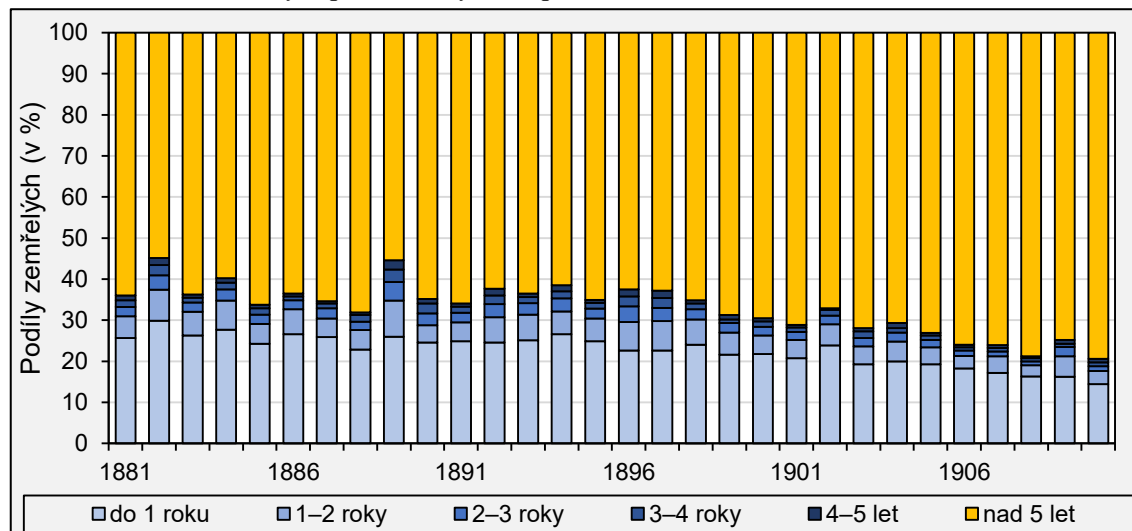
4.3.2 Skladba zemřelých podle věku

Rakouská statistika v základním dělení rozlišovala zemřelé na dvě věkové skupiny, a to na osoby mladší 5 let (dále jen „děti“) a osoby ve věku 5 a více let (dále jen „dospělí“). Dětská úmrtnost byla sledována podrobněji po několikaměsíčních intervalech do 1 roku, která je podrobněji zpracována v kapitole „Kojenecká úmrtnost“, a dále pak po jednoletých intervalech do 5 let.

Děti zemřelé do pěti let věku tvořily zpočátku sledovaného období v Brně poměrně velký podíl ze všech zemřelých, v roce 1881 to bylo téměř 26 %. V roce 1882 byl zaznamenán nejvyšší podíl zemřelých dětí, a to 45 %. V průběhu let se úroveň dětské úmrtnosti dařilo snižovat, a tak tento podíl do roku 1910 klesl na necelých 21 %, což bylo v tomto období minimem. Významný podíl v dětské úmrtnosti tvořily právě děti do 1 roku, průměrně za celé sledované období to bylo 70 %. Celkový trend absolutního počtu zemřelých v Brně, byť s občasnými výkyvy, vykazoval klesající tendenci, avšak na poklesu celkové úmrtnosti se výrazněji podílela dětská úmrtnost, zejména u dětí do 1 roku věku (obr. 21). Při snížení podílu dětské složky dochází ke zvýšení

podílů zemřelých dospělých. V roce 1881 tvořili zemřelí dospělí 64 %, ale v roce 1910 to již bylo 79 %. Snížení dětské úmrtnosti bylo výraznější od přelomu 19. a 20. století, což mohlo být ovlivněno otevřením dětské nemocnice v Černých Polích na konci 90. let 19. stol. (Vargová, Horáková, Menšíková, 2011, s. 24).

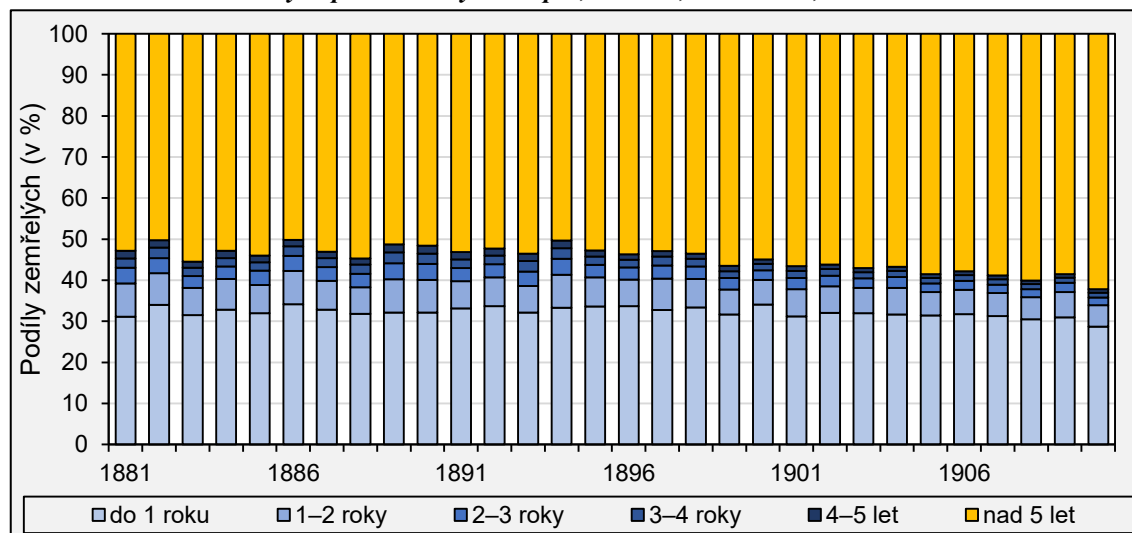
Obr. 21 – Skladba zemřelých podle věkových skupin, Brno, 1881–1910, v %

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Na Moravě bylo snížení dětské úmrtnosti ve srovnání s Brnem pomalejší a změny byly mírnější (obr. 22). Podíl zemřelých dětí se během sledovaného období snížil o 9 p. b., ze 47 % na 38 % ze všech zemřelých, zatímco v Brně to bylo o 15 p. b. U dětské úmrtnosti do 1 roku došlo ke zlepšení pouze o 2 p. b., z 31 % na 29 %. Hlavním důvodem rozdílů v podílu dětí z úhrnu zemřelých mezi Brnem a Moravou byla pravděpodobně dostupnost lékařské péče pro děti.

Obr. 22 – Skladba zemřelých podle věkových skupin, Morava, 1881–1910, v %

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

4.3.3 Intenzita úmrtnosti podle věku a pohlaví

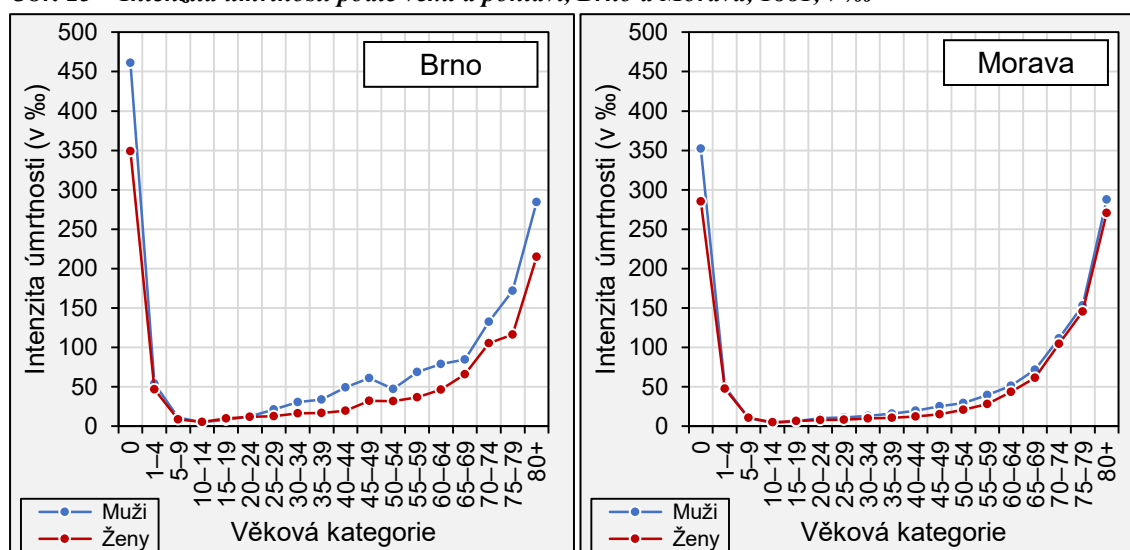
Pro podrobnější analýzu úmrtnosti, ve srovnání s hmú, byl použit ukazatel intenzity úmrtnosti podle věku a pohlaví, někdy také nazýván jako *specifická míra úmrtnosti*. Zjišťuje se úroveň úmrtnosti podle věku. Intenzita úmrtnosti se podle věku mění, neboť v průběhu života jedince se naskytují menší či větší rizika úmrtí (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 135).

Vzhledem k datové základně bylo možné zobrazit intenzitu úmrtnosti podle věku a pohlaví pouze pro rok 1881 (obr. 23), jelikož v jiných letech již nebyla k dispozici vstupní data, počty zemřelých a počty obyvatel podle věku, současně. Vzhledem k nízkým počtům zemřelých osob, byla úroveň úmrtnosti spočtena pro pětileté věkové skupiny.

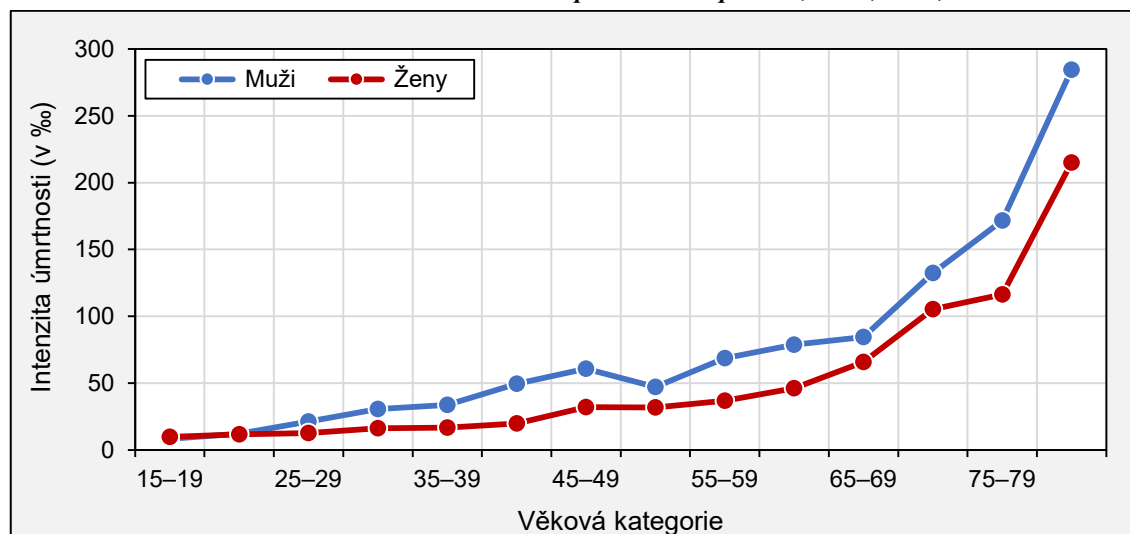
Intenzita úmrtnosti v Brně byla nejvyšší u dětí do 1 roku, kde byl zároveň i nejvyšší rozdíl mezi pohlavími. U dívek byla intenzita úmrtnosti 349 ‰, u chlapců 461 ‰. Intenzita úmrtnosti u dětí od 1 roku do 5 let byla mnohonásobně nižší než u dětí do 1 roku, pohybovala se kolem 50 ‰ pro obě pohlaví. Nejnižší intenzitu úmrtnosti okolo 5 ‰ vykazovala věková kategorie těsně před pubertou (10–14 let) a odtud následoval již exponenciální vzestup. Křivka zobrazující rozložení intenzit úmrtnosti podle věku je ve tvaru písmene U (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 139), jak je zobrazeno na obr. 23. Přibližně od 25 let věku se začaly tvořit výraznější rozdíly mezi jednotlivými pohlavími, začala být znatelnější mužská nadúmrtnost. Lze se domnívat, že nadúmrtnost mužů mohla být způsobena například těžšími pracovními podmínkami. Pokud tedy vezmeme v potaz pouze dospělou populaci, jsou tyto rozdíly mnohem zřetelnější na obr. 24.

Na Moravě byla taktéž nejvyšší intenzita úmrtnosti u dětí do 1 roku a zároveň i největší rozdíl mezi pohlavími. Intenzita úmrtnosti do 1 roku u dívek byla 285 ‰ a u chlapců 352 ‰, tedy významně nižší než v Brně. Stejně jako tomu bylo v Brně, nejnižší intenzita úmrtnosti byla zaznamenána u dětí ve věku 10–14 let, která se pohybovala mezi 4 ‰ a 5 ‰. Následoval exponenciální vzestup, který byl oproti Brnu rovnoměrnější a mezi pohlavími byly menší rozdíly.

Obr. 23 – Intenzita úmrtnosti podle věku a pohlaví, Brno a Morava, 1881, v ‰

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Obr. 24 – Intenzita úmrtnosti u osob starších 15 let podle věku a pohlaví, Brno, 1881, v ‰

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

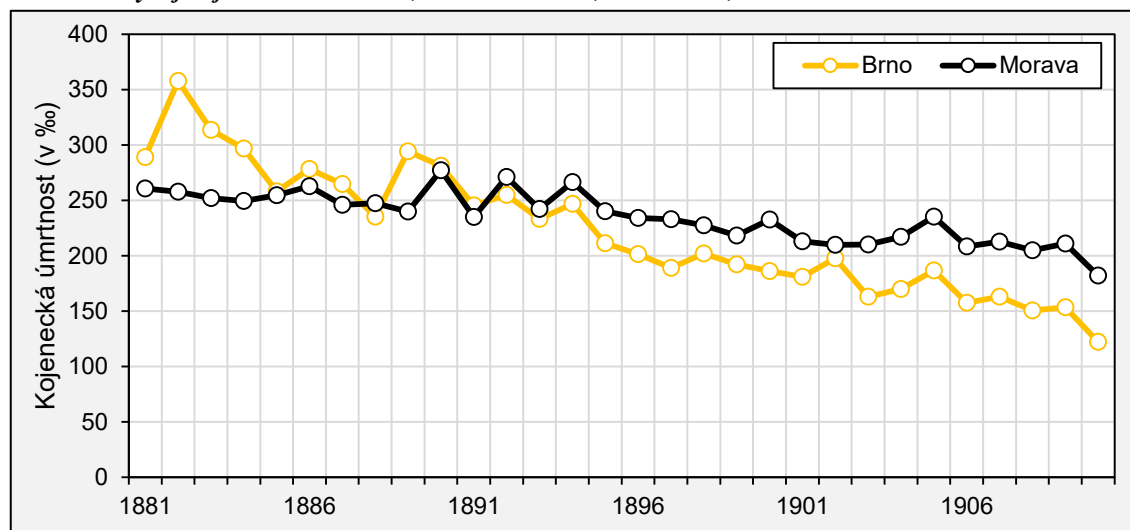
4.3.4 Kojenecká úmrtnost

Vývoj kojenecké úmrtnosti (kú¹⁴) v Brně i na celé Moravě lze charakterizovat jako klesající, jinými slovy, děti do jednoho roku umíralo čím dál méně. V Brně dosahovala kú na počátku 80. let 19. století nejvyšších hodnot za celé sledované období. Maximální kú byla dosažena v roce 1882, kdy překročila hranici 350 ‰, naopak nejnižší (122 ‰) byla dosažena na konci sledovaného období v roce 1910. Na Moravě byla nejvyšší kú zaznamenána v roce 1890 s hodnotou 277 ‰, a nejnižší, stejně tak jako tomu bylo v Brně, v roce 1910 (182 ‰).

Prvotní vysoká kú mohla být způsobena mnoha příčinami, například v Brně to mohlo být i vzhledem k vysokému podílu textilního průmyslu a tedy vysokého zapojení žen do pracovního procesu (obr. 6), také se lze domnívat, že z počátku sledovaného období, ženy častěji kojily kratší dobu a z důvodu brzkého návratu do práce přenechávaly starost o kojence starším sourozencům. Sociálním postojem té doby, dle Dokoupila (2014), bylo i to, že tehdejší společnost přikládala větší význam narozeným chlapcům než děvčatům, jakožto budoucím dědicům a nositelům rodového jména, a tak se jim dostávalo větší péče (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 176). Přesto byla úmrtnost chlapců vyšší než děvčat.

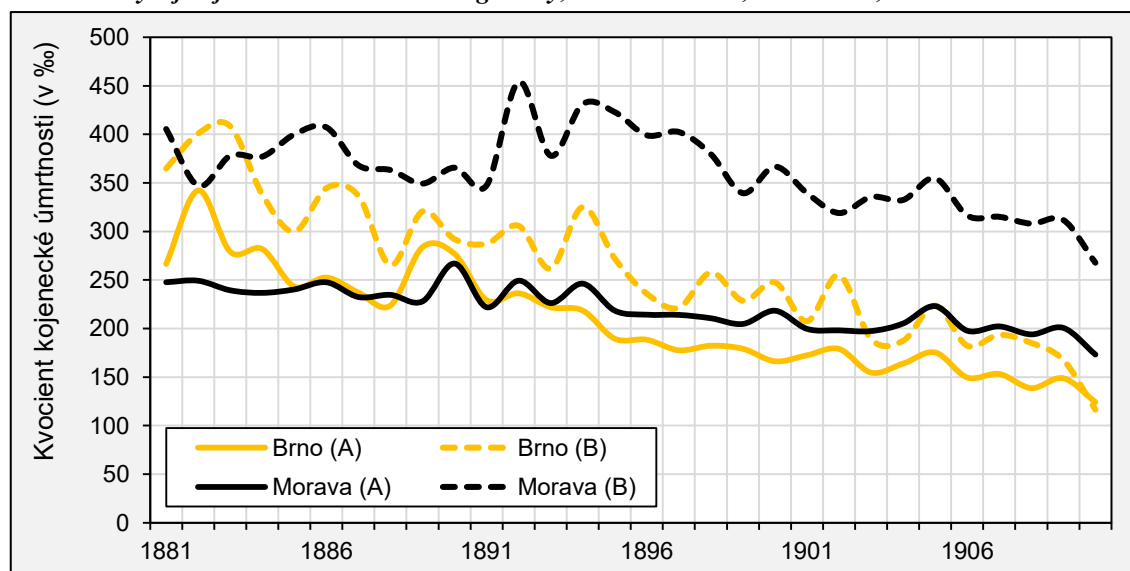
V Brně došlo oproti Moravě v úrovni kojenecké úmrtnosti k prudšímu poklesu (obr. 25). Mezi počátečním a koncovým rokem se ve městě kú snížila o 58 %, zatímco na Moravě to bylo jen o 30 %. Podle Vávry (1960) stojí za zlepšením úrovně kojenecké úmrtnosti v tomto období zejména zlepšení sociálních, zdravotnických a hygienických podmínek (Vávra, 1960, s. 41).

¹⁴ Jako kojence označujeme děti od narození do 1 roku věku (kú).

Obr. 25 – Vývoj kojenecké úmrtnosti, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

V literatuře, např. u Boháče (1909), lze dohledat zmínku, že častěji umíraly děti narozené mimo manželství, které častěji trpěly nemocemi (Boháč, 1909, s. 145 a 151). Téma rozvíjí také Dokoupil (2014), dle kterého se matky o děti narozené mimo manželství staraly ještě méně než o manželské (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 188). Při bližším zkoumání kojenecké úmrtnosti (obr. 26), lze říci, že děti narozené mimo manželství opravdu v Brně i na Moravě umíraly ve větší míře ve všech letech ve sledovaném období, jediná výjimka je v Brně na konci sledovaného období.

Obr. 26 – Vývoj kojenecké úmrtnosti dle legitimacy, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰

Poznámky: A označuje děti narozené v manželství, B označuje děti narozené mimo manželství

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

4.3.5 Úmrtnost v prvním roce života

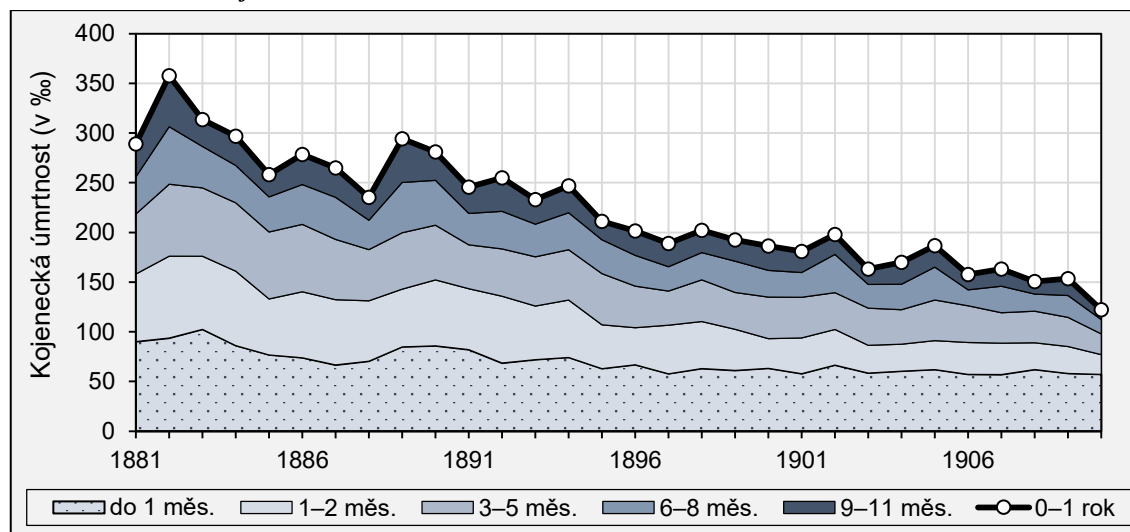
Rakouská statistika sbírala také detailnější údaje o úmrtnosti kojenců do jednoho roku, kojeneckou úmrtnost lze tedy analyzovat i ve větším detailu. Kú je rozdělena do několika intervalů¹⁵ dle stáří kojence. Rozlišovali se zemřelí do 1 měsíce, ve věku 1–2 měsíců, 3–5 měsíců, 6–8 měsíců a 9–11 měsíců.

Nejvíce kojenců umíralo ve věku od narození do 3 měsíců. $Kú_{0-2m}$ klesla během sledovaného období ze 158 ‰ na 77 ‰, avšak podíl $kú_{0-2m}$ na celkové kú naopak vzrostl z 55 % v roce 1881 na 63 % na konci sledovaného období. Z kategorie kojenců zemřelých do 3 měsíců lze dále vymezit kojence zemřelé do 1 měsíce, kteří v této kategorii tvořili významný podíl, a to 57 % v roce 1881, a do roku 1910 vzrostl tento podíl až na 74 %. $Kú_{0m}$ však ve sledovaném období klesla z 90 ‰ (r. 1881) na 57 ‰ (r. 1910).

Úmrtnost dětí ve věku od 3 měsíců do 1 roku klesla během sledovaného období přibližně o 65 %, tedy ze 131 ‰ na 45 ‰. Při podrobnějším dělení se $kú_{3-5m}$ snížila během sledovaného období z 60,5 ‰ na 21 ‰. $Kú_{6-8m}$ taktéž poklesla, a to z 37,5 ‰ na 14,5 ‰. Nejvýraznější pokles zaznamenala kategorie $kú_{9-11m}$, která se na konci sledovaného období dostala pod 10 ‰, zatímco na začátku období oscilovala mezi 30 ‰ a 50 ‰.

Ze získaných dat tedy vychází, že úroveň kú se výrazně zlepšila, k tomuto zlepšení především přispěli kojenci starší 3 měsíců. Celkově kú klesla z původních 289 ‰ na 122 ‰. Z grafického vyjádření dat (obr. 27) lze sledovat postupný pokles kú ve všech věkových kategoriích.

Obr. 27 – Skladba kojenecké úmrtnosti, Brno, 1881–1910, v ‰

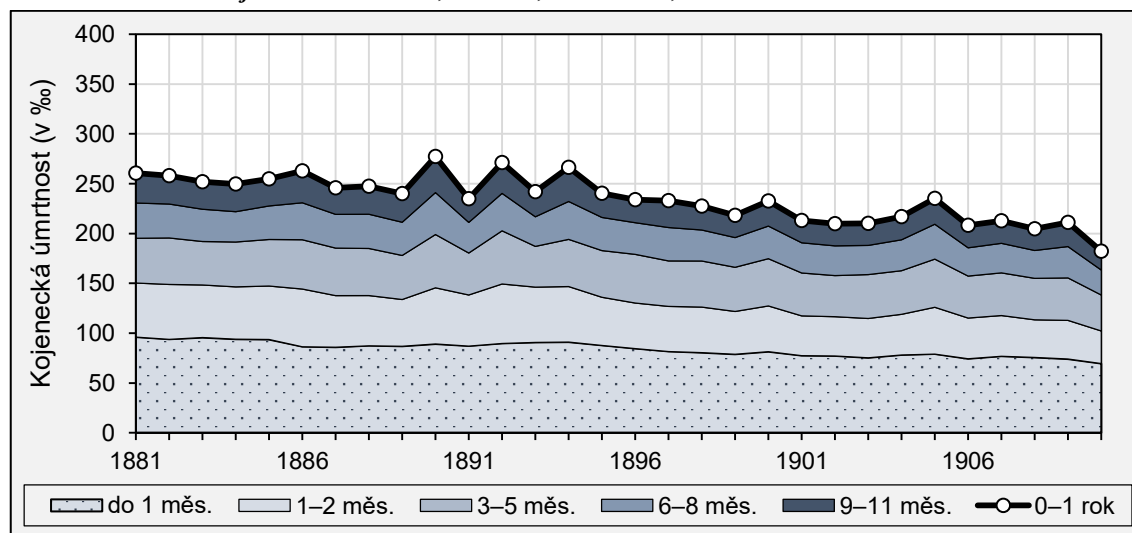
Poznámka: $Kú_{0-2m}$ je vyjádřena součtem kategorií „do 1 měs.“ a „1–2 měs.“.

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

¹⁵ $kú_{0m}$ děti zemřelé od narození do 1 měsíce,
 $kú_{0-2m}$ děti zemřelé od narození do 3 měsíců,
 $kú_{3-5m}$ děti zemřelé od 3 do 5 měsíců,
 $kú_{6-8m}$ děti zemřelé od 6 do 8 měsíců,
 $kú_{9-11m}$ děti zemřelé od 9 do 11 měsíců,
 $kú$ děti zemřelé od narození do 1 roku,
jedná se o dokončené měsíce/rok

Na Moravě kú taktéž klesala, ovšem v mírnějším tempu (obr. 28). V porovnání s Brnem měla kú na Moravě na začátku sledovaného období nižší hodnotu, v roce 1881 dosahovala 261 ‰, ale během sledovaného období klesla méně, a to na 182 ‰. Stejně jako tomu bylo v Brně, tak i na Moravě byla nejvyšší kú_{0-2m}, jenž mezi lety 1881 a 1910 klesla ze 150 ‰ na 102 ‰, z toho podíl kojenců zemřelých právě do 1 měsíce byl na začátku sledovaného období 64 ‰ a do konce sledovaného období ještě vzrostl na 68 ‰. Úmrtnost kojenců od 3 měsíců do 1 roku klesla ze 110 ‰ na 80 ‰.

Obr. 28 – Skladba kojenecké úmrtnosti, Morava, 1881–1910, v ‰

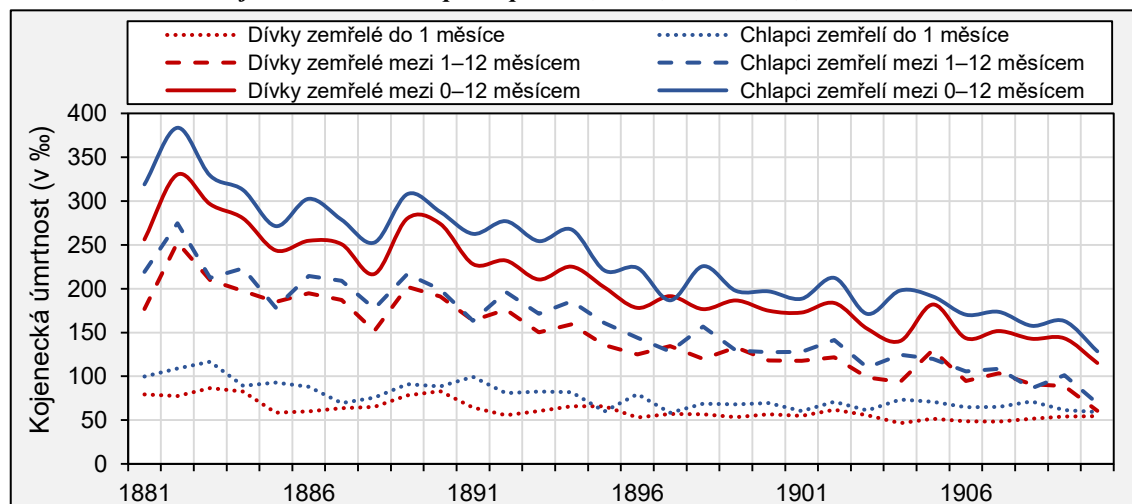

Poznámka: Kú_{0-2m} je vyjádřena součtem kategorií „do 1 měs.“ a „1–2 měs.“.

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Rozložení kojenecké úmrtnosti do 1 roku podle pohlaví znázorňuje obr. 29. Kú je zde rozdělena na úmrtí kojenců do jednoho měsíce, od jednoho měsíce do jednoho roku a od narození do jednoho roku. Z hlediska pohlaví převažuje nadúmrtost chlapců. Při porovnání kú na začátku a na konci sledovaného období lze nejmenší pokles sledovat u kojenců zemřelých do 1 měsíce, kde došlo u dívek ke snížení o 31 ‰ a u chlapců o 40 ‰. K velmi výraznému poklesu došlo u kojenců zemřelých mezi 1–12 měsíci, u dívek došlo k poklesu o 66 ‰ a u chlapců o 68 ‰.

Obr. 29 – Skladba kojenecké úmrtnosti podle pohlaví, Brno, 1881–1910, v ‰

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

4.3.6 Úmrtnost podle příčin

Příčiny smrti u zemřelých byly v rámci rakouské statistiky pohybu obyvatelstva publikovány až do roku 1895 pouze za země. Teprve od roku 1896 byla data tříděna a zveřejňována také podle politických okresů a statutárních měst. V rámci této statistiky se zemřelí rozlišovali podle 25 různých příčin – nemoci, úrazy, cizí zavinění apod.

V tomto období v Brně umíralo nejvíce osob na plicní tuberkulózu, tato skupina tvořila pětinu ze všech zemřelých. Druhou největší skupinu tvořily osoby zemřelé na zápal plic, a to v 8,4 % případů. Třetí nejpočetnější příčinou úmrtí byla mozková příhoda (8,1 %). Během sledovaného období se jmenované příčiny úmrtí ani jejich pořadí výrazně neměnily.

Úmrtnost podle příčin byla dle pohlaví mírně odlišná, lišilo se i pořadí (tab. 17). Podíl mužů zemřelých na plicní tuberkulózu činil 23 %, u žen to bylo 19 %, u obou pohlaví tato kategorie obsazovala první místo. Druhý nejvyšší podíl u zemřelých mužů tvořila skupina úmrtí na zápal plic (8,2 %), u žen druhé místo tvořila mozková příhoda, kdy na tento problém umíralo 9,4 % žen. Následně se druhé a třetí místo vzájemně vyměnilo, u mužů třetí místo zaujímal mozková příhoda (6,8 %) a u žen naopak zápal plic (8,6 %). Ostatní příčiny úmrtí, které tvořily méně než 1 % zemřelých, byly seskupeny do kategorie „jiné příčiny úmrtí“. Příčiny úmrtí uvedené v tab. 17 zaujímaly 61,4 % ze všech příčin úmrtí, 38,6 % tvořily příčiny ostatní.

Některé příčiny úmrtí výrazněji převažovaly u jednoho pohlaví. Pomineme-li nemoci, které mohlo mít jen jedno z pohlaví, např. u žen poporodní horečka, tak nejvýraznější byly v Brně sebevraždy a náhodné úrazy, kdy přibližně tři čtvrtiny zemřelých v těchto kategoriích tvořili muži.

Struktura úmrtnosti podle příčin úmrtí se v Brně mírně odlišovala od celozemského průměru. Nejčastější příčina úmrtí na Moravě na prvním a druhém místě byla stejná jako v Brně, tedy plicní tuberkulóza, která byla příčinou v 16,3 % případů. Druhou nejčastější příčinou byl zápal plic, celkem to bylo 10,3 %. Obě příčiny byly na prvních dvou místech u obou pohlaví. Třetí nejčastější příčina úmrtí byla však na Moravě jiná, šlo o „vrozenou srdeční slabost v důsledku předčasného porodu, narození s těžkým postižením“, která se týkala 4,7 % zemřelých. Příčiny úmrtí na zhoubné novotvary postihovaly 3,7 % zemřelých. Dále se vyskytovaly, byť v menší míře, mozková příhoda, průjem a zvracení (u dětí), záskrt, náhodné úrazy, spalničky, spála a další.

I na Moravě se vyskytovaly některé příčiny úmrtí, které u jednoho pohlaví výrazněji převažovaly. Největší rozdíl vykazovaly sebevraždy, kdy 81 % ze zemřelých v této skupině tvořili muži. Druhý největší rozdíl byl ve skupině náhodné úrazy, kdy převažovali opět muži (73 %). U ostatních příčin úmrtí byl podíl zemřelých mužů a žen vyrovnanější. Podrobná tabulka příčin úmrtí na Moravě se nachází v tab. 18.

Uvedená data v tab. 17 a tab. 18 odpovídají celé studované populaci. Detailnější třídění dle věku nebylo publikováno a lze se domnívat, že příčiny úmrtí se tak mohly mezi dětmi a dospělými lišit. Dle Dokoupila et al. (2014) za nejčastější příčiny úmrtí u dětí lze považovat infekční nemoci, které se dlouho nedařilo úspěšně léčit. Mnoho úmrtí, zejména u nejmenších dětí, bylo pravděpodobně způsobeno nevhodnou stravou (Dokoupil, Nesládková, Lipovski, 2014, s. 176–177).

Tab. 17 – Příčiny úmrtí podle pohlaví, Brno, 1896–1910

Příčiny úmrtí	Muži		Ženy		Celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Infekční onemocnění	8 367	37,9	7 049	34,5	15 416	36,3
z toho:						
plicní tuberkulóza*	5 108	23,1	3 891	19,1	8 999	21,2
zápal plic	1 818	8,2	1 751	8,6	3 569	8,4
spála	283	1,3	270	1,3	553	1,3
spalničky	250	1,1	241	1,2	491	1,2
záškrt	203	0,9	224	1,1	427	1,0
břišní tyfus	157	0,7	113	0,6	270	0,6
černý kašel	91	0,4	115	0,6	206	0,5
úplavice	10	0,0	19	0,1	29	0,1
neštovice	2	0,0	4	0,0	6	0,0
jiné infekční nemoci	445	2,0	421	2,1	866	2,0
Srdeční a cévní onemocnění	2 083	9,4	2 537	12,4	4 620	10,9
z toho:						
mozková příhoda	1 505	6,8	1 928	9,4	3 433	8,1
Zhoubné novotvary	1 179	5,3	1 650	8,1	2 829	6,7
Vrozená slabost v důsledku předčasného porodu, narození s těžkým postižením	928	4,2	750	3,7	1 678	3,9
Poporodní horečka apod.	.	.	145	0,7	145	0,3
Náhodné úrazy	493	2,2	148	0,7	641	1,5
Sebevraždy	510	2,3	202	1,0	712	1,7
Vražda včetně zabití	31	0,1	18	0,1	49	0,1
Jiné příčiny úmrtí	8 479	38,4	7 925	38,8	16 404	38,6
Celkem	22 070	100,0	20 424	100,0	42 494	100,0

Poznámka: *či jiných orgánů

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1896–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Tab. 18 – Příčiny úmrtí podle pohlaví, Morava, 1896–1910

Příčiny úmrtí	Muži		Ženy		Celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Infekční onemocnění	144,6	32,3	139,8	32,2	284,4	32,3
z toho:						
plicní tuberkulóza*	73,5	16,4	70,4	16,2	143,9	16,3
zápal plic	46,1	10,3	45,1	10,4	91,2	10,3
spála	4,6	1,0	4,5	1,0	9,1	1,0
spalničky	4,9	1,1	4,7	1,1	9,7	1,1
záškrt	6,6	1,5	6,5	1,5	13,0	1,5
břišní tyfus	2,7	0,6	2,6	0,6	5,3	0,6
černý kašel	2,0	0,4	2,3	0,5	4,3	0,5
úplavice	0,2	0,0	0,2	0,0	0,4	0,0
neštovice	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
jiné infekční nemoci	4,0	0,9	3,4	0,8	7,4	0,8
Srdeční a cévní onemocnění	26,2	5,8	32,3	7,4	58,4	6,6
z toho:						
mozková příhoda	11,1	2,5	10,7	2,5	21,8	2,5
Zhoubné novotvary	14,3	3,2	18,6	4,3	32,9	3,7
Vrozená slabost v důsledku předčasného porodu, narození s těžkým postižením	23,5	5,2	18,2	4,2	41,6	4,7
Poporodní horečka apod.	.	.	1,6	0,4	1,6	0,2
Náhodné úrazy	9,3	2,1	3,4	0,8	12,7	1,4
Průjem a zvracení (děti)	8,9	2,0	7,0	1,6	15,9	1,8
Sebevraždy	6,4	1,4	1,5	0,3	7,9	0,9
Vražda včetně zabití	0,4	0,1	0,3	0,1	0,7	0,1
Jiné příčiny úmrtí	214,2	47,8	212,9	49,1	427,1	48,4
Celkem	447,7	100,0	433,9	100,0	881,5	100,0

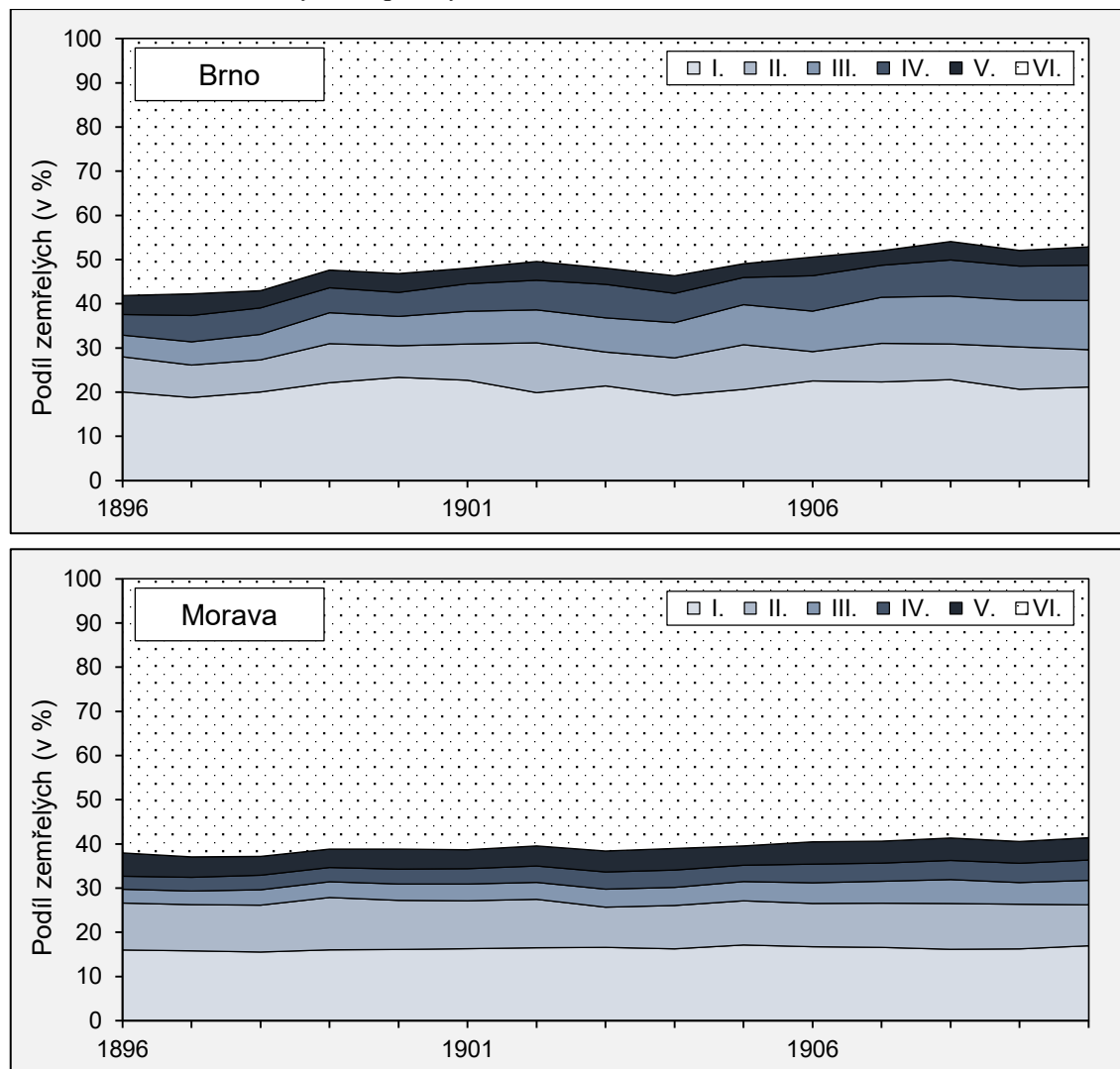
Poznámka: *či jiných orgánů, abs. hodnoty jsou uvedeny v tisících.

Zdroj: *Bewegung der Bevölkerung, 1896–1910*, vlastní výpočty a zpracování.

4.3.7 Nejčastější příčiny úmrtí

Ve sledovaném období lidé nejčastěji umírali na pět onemocnění. Jednoznačně největší dopad měla na životy obyvatel Brněnska plicní tuberkulóza. Odstup tuberkulózy od ostatních byl propastný, jak je vidět na obr. 30. Na Moravě nebyla situace tak jednoznačná a tuberkulóze konkuroval zápal plic.

Obr. 30 – Struktura zemřelých dle příčiny úmrtí, Brno a Morava, 1896–1910, v %

Poznámky: Doplňující legenda:

I. – plicní tuberkulóza (či jiných orgánů);

II. – zápal plic;

III. – organické srdeční a cévní onemocnění;

IV. – zhoubné novotvary;

V. – vrozená slabost v důsledku předčasného porodu, narození s těžkým postižením;

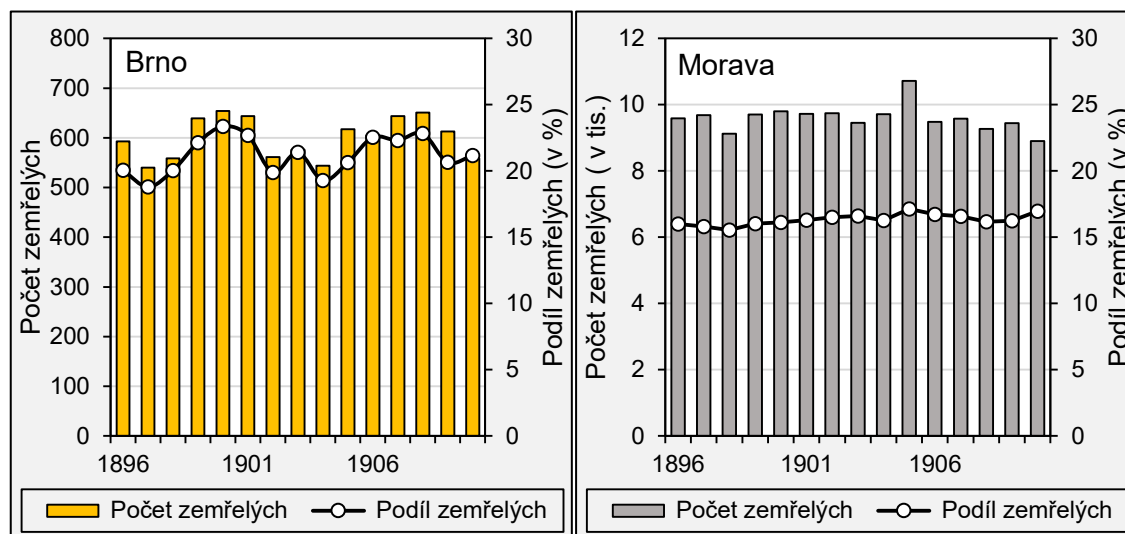
VI. – ostatní příčiny úmrtí.

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1896–1910, vlastní výpočty a zpracování.

V Brně byl vývoj nerovnoměrný a vzhledem k relativně nízkým počtům zemřelých, byly mezi jednotlivými roky značné výkyvy. Nejvyšších podílů úmrtí na tuberkulózu (obr. 31) bylo dosaženo v letech 1900 a 1908, kdy se tento podíl vyšplhal až na 23,4 %. Naopak nejnižší podíl byl zjištěn v roce 1897, kdy hodnota klesla mírně pod 19 %. Na Moravě bylo rozpětí podílů užší, tj. mezi 15 % a 17 %, celkově byl vývoj rovnoměrný s velice mírným růstem. Mezi lety 1896

a 1910 vzrostl podíl o jeden procentní bod a během celého období se také nikdy od průměru příliš neodchýlil.

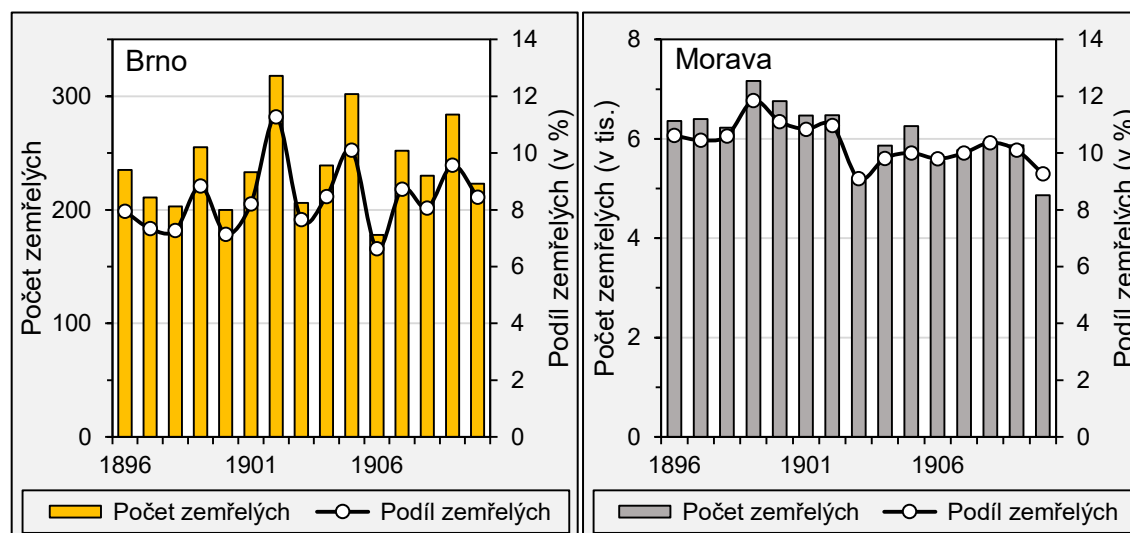
Obr. 31 – Zemřelí na plicní tuberkulózu (či jiných orgánů), Brno a Morava, 1896–1910

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1896–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Druhý nejvyšší podíl dle příčin úmrtí tvořila úmrtí na zápal plic (obr. 32). Podobně jako u plicní tuberkulózy byl v Brně vývoj rozkolísaný, což bylo dáno celkově nižšími počty zemřelých. Nejvyšší hodnota byla dosažena v roce 1902, kdy překročila hranici 11 %, naopak nejnižší byla evidována v roce 1906 s hodnotou 6,6 %. Největší skoky byly zaznamenány mezi lety 1901 a 1902 kdy podíl vzrostl o 3 p. b., a poté mezi lety 1905 a 1906, kdy podíl klesl z 10,1 % na 6,6 %, tedy poklesl o 3,5 p. b.

Obr. 32 – Zemřelí na zápal plic, Brno a Morava, 1896–1910

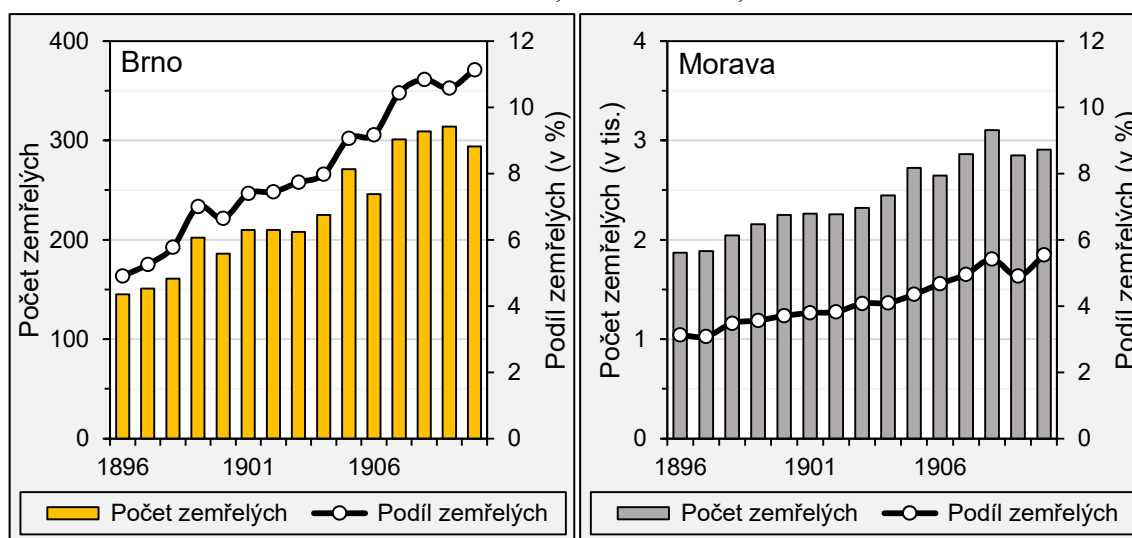
Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1896–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Na Moravě byl největší nárůst zaznamenán mezi lety 1898 (10,6 %) a 1899 (11,8 %) a to o 1,2 p. b. Největší meziroční pokles nastal mezi lety 1902 a 1903, kdy došlo k úbytku o téměř 2 p. b.

Třetí největší podíl tvořila úmrtí na srdeční a cévní onemocnění (obr. 33). Zde můžeme sledovat poměrně lineární nárůst v počtu úmrtí. V roce 1896 se podíl zemřelých na tyto nemoci pohyboval kolem 5 %, ale do roku 1910 se více než zdvojnásobil a narostl na 11 %. Dosáhl tak nejrychlejšího růstu ze všech kategorií.

Na celé Moravě se podíl úmrtí na tuto příčinu také zdvojnásobil, ze 3 % vystoupal na téměř 6 % a dosáhl tak nejrychlejšího nárůstu, stejně jako v Brně.

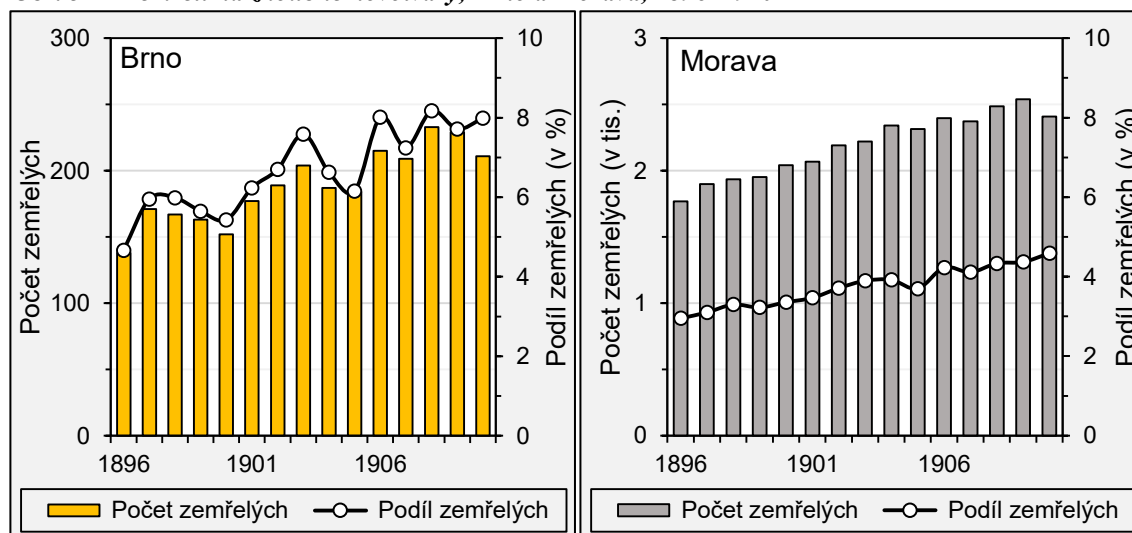
Obr. 33 – Zemřelí na srdeční a cévní onemocnění, Brno a Morava, 1896–1910

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1896–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Další významný podíl zemřelých byl na zhoubné novotvary (obr. 34). V Brně vzrostl z 5 % na 8 %, vývoj byl nerovnoměrný, byly střídány růsty a následně poklesy, ale celkový trend byl rostoucí. Na tuto onemocnění umíraly častěji ženy, a to v průměru téměř v 60 %.

Obr. 34 – Zemřelí na zhoubné novotvary, Brno a Morava, 1896–1910

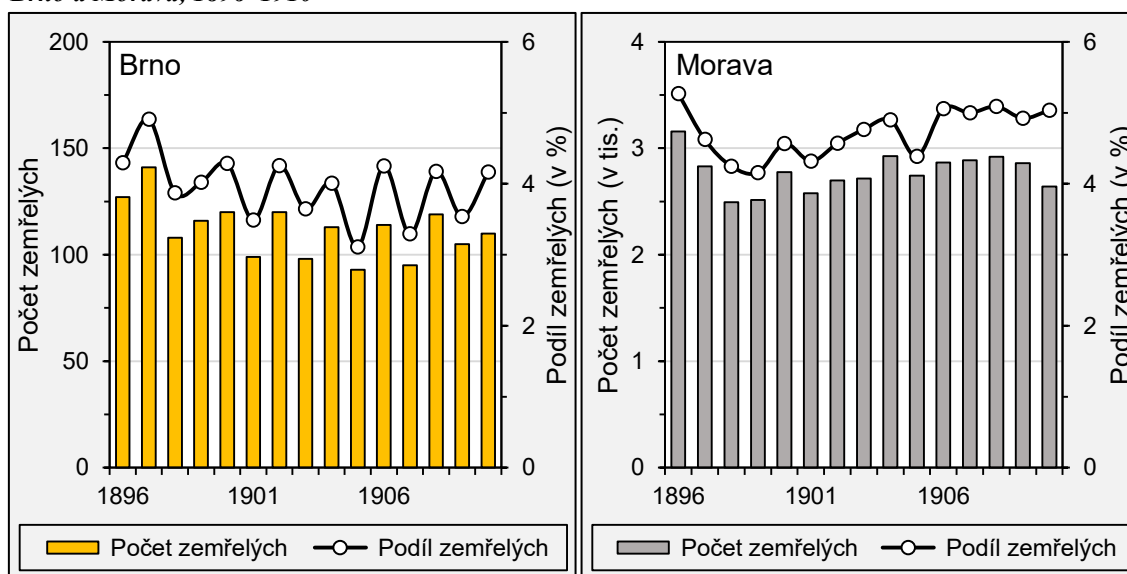
Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1896–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Na Moravě byl podíl nižší, vzrostl ze 3 % na 5 %, vývoj byl mírně rostoucí a nevykazoval větší výkyvy. Podíl žen byl také výrazně vyšší než podíl mužů, dosahoval téměř takové úrovně, jako v Brně (57 %).

Pátou nejčastější příčinou smrti v Brně byla úmrtí na vrozenou slabost v důsledku předčasného porodu a narození s těžkým postižením (obr. 35). Vývoj dle pohlaví byl proměnlivý, ale v průměru spíše převládala úmrtí chlapců (55 %). Vzhledem k poměrně nízkým počtům úmrtí na tuto příčinu se počty měnily v podstatě z roku na rok, ale celkově se v Brně počty zemřelých zařazených do této skupiny mírně snižovaly.

Na Moravě zprvu došlo k poklesu počtu úmrtí, a od roku 1899 počty zemřelých rostly až do roku 1906, poté se vzestup zastavil a následoval mírný pokles absolutních počtů a stabilní podíl kolem 5 %, což zřejmě mohlo souviset také se souběžným poklesem počtu živě narozených dětí.

Obr. 35 – Zemřelí na vrozenou slabost v důsledku předčasného porodu, narození s těžkým postižením, Brno a Morava, 1896–1910

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1896–1910, vlastní výpočty a zpracování.

4.3.8 Sezónní pohyb úmrtnosti

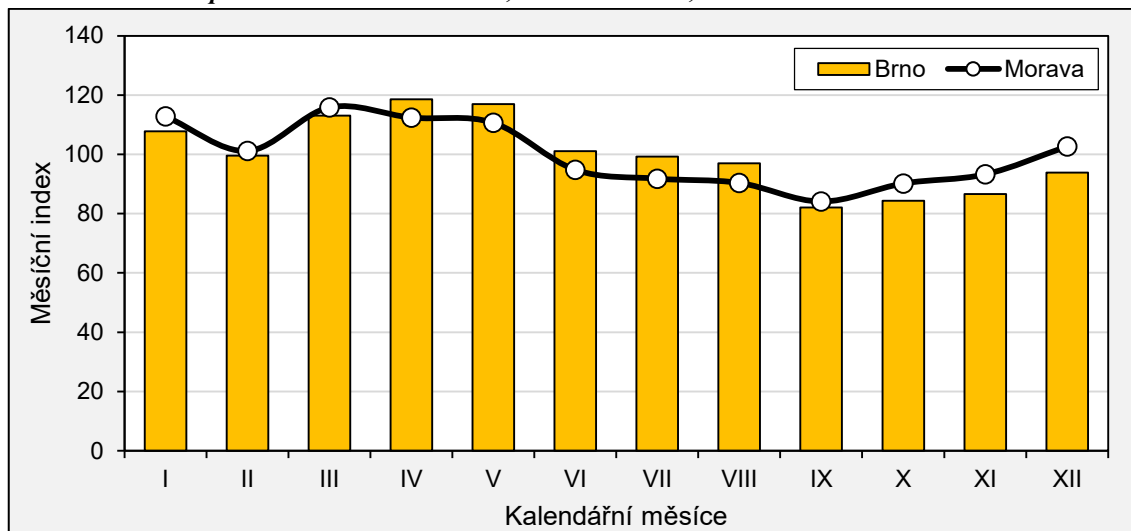
Počty zemřelých dle měsíců byly již od nejstarších dostupných dat značně nerovnoměrně rozloženy v průběhu kalendářního roku (obr. 36). Sezónní vývoj úmrtnosti se mohl lišit dle lokality a období. V českých zemích lze historicky sledovat nejvyšší počet zemřelých v zimních měsících, často přetrvávajících až do března, či dokonce do května (Fialová, 1995, s. 13–15).

Jak v Brně, tak na celé Moravě měla sezónnost velmi podobný charakter. V Brně byla ve sledovaném období nejvyšší hodnota zjištěna v dubnu, kdy měsíční index činil 119. Naopak nejméně osob zemřelo v září s měsíčním indexem 82. První polovina roku měla spíše nadprůměrné hodnoty. Na Moravě bylo maxima dosaženo v březnu (116) a minima také v září (84).

Sezónní průběh úmrtnosti se obvykle vysvětluje tak, že nejvyšší úmrtnost v zimě souvisí s nižším příjmem vitamínů (nedostatek potravin, především ovoce a zeleniny) a s kratší délkou slunečního svitu, což mohlo působit oslabení organismu (Fialová, 1995, s. 16), ale také mohla mít vliv i celkově nižší teplota vzduchu, zejména v chudším prostředí. Například v továrnách někteří dělníci i bydleli a místnosti se vytápěly jen podle nutnosti (Vargová, Horáková, Menšíková,

2011, s. 45). V zimních měsících se také více vyskytovaly nemoci z nachlazení a různá virová onemocnění, takže se zvyšovala úmrtnost na nemoci dýchacího ústrojí.

Obr. 36 – Zemřelí podle kalendářních měsíců, Brno a Morava, 1881–1910

Poznámky: Vyjma let 1895, 1903, 1905, 1906, 1908 a 1909.

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.

Kapitola 5

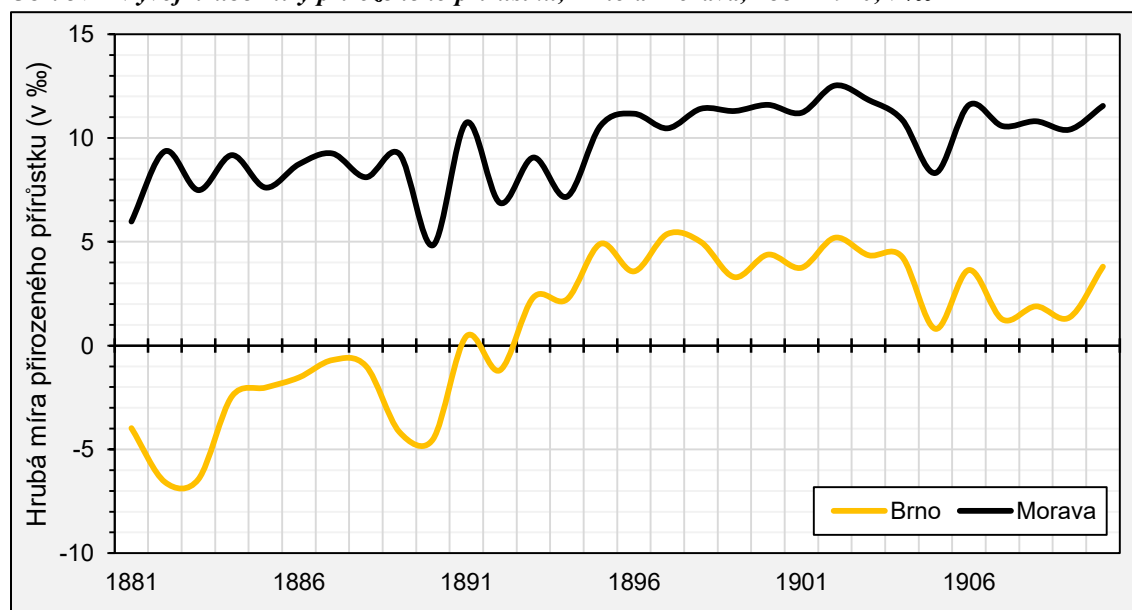
Vývoj počtu obyvatel města Brna v období 1880–1910

Počet obyvatel se mění jednak přirozenou měnou, jednak stěhováním (migracemi). Z charakteru růstu (nebo úbytku) obyvatel určitého celku lze pak odvozovat, zda na změny v počtu obyvatel měla větší vliv právě přirozená měna nebo naopak migrace.

5.1 Přirozená měna

K vyjádření růstu (nebo úbytku) obyvatelstva přirozenou měnou se používá rozdíl mezi počtem živě narozených a zemřelých za určité časové období (obr. 37). Pakliže je výsledkem kladné číslo, jedná se o přirozený přírůstek, v případě, že je záporné, jedná se o přirozený úbytek, tedy dochází k úbytku obyvatelstva. Úroveň přirozené reprodukce lze vyjádřit pomocí ukazatele hrubá míra přirozeného přírůstku (hmpp), který přirozený přírůstek, potažmo úbytek, vztahuje ke střednímu stavu obyvatelstva (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986, s. 346).

Obr. 37 – Vývoj hrubé míry přirozeného přírůstku, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰

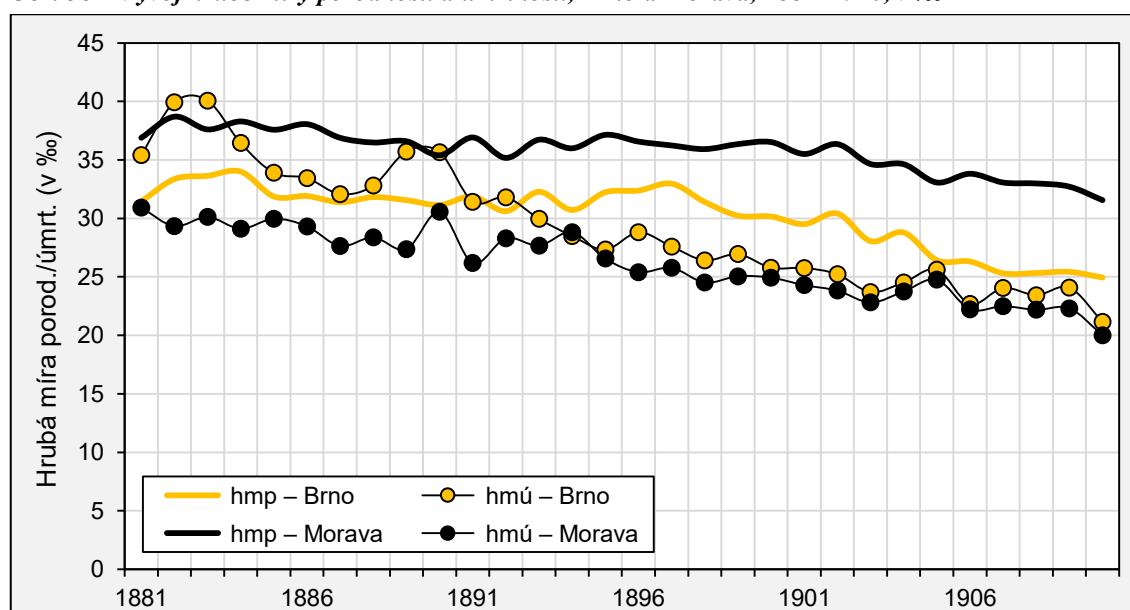
Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Úroveň hmpp (obr. 37) v Brně byla v 80. letech a ještě na počátku 90. let 19. století záporná, počty úmrtí byly natolik vysoké, že počty živě narozených dětí nebyly schopné tuto ztrátu vyrovnat. Největší absolutní rozdíl mezi zemřelými a živě narozenými byl v roce 1882 a 1883, kdy pro vyrovnání počtu zemřelých chybělo přibližně 550 živě narozených dětí. V roce 1893 došlo ve vývoji hmpp ke změně a do konce sledovaného období byl přírůstek kladný.

Na Moravě byla hmpp po celé sledované období vyšší než v Brně a zároveň byla jen kladná, v první polovině se pohybovala mezi 5 ‰ a 10 ‰, ve druhé polovině, kromě roku 1905, to bylo již přes 10 ‰.

Pro přirozený růst obyvatelstva je nezbytné, aby hmp byla vyšší než hmú, tedy aby počet živě narozených dětí mohl nahradit počet zemřelých. Na počátku sledovaného období byla situace v Brně opačná, a tak lze pozorovat vyšší hodnotu hmú, než byla hmp (obr. 38).

Obr. 38 – Vývoj hrubé míry porodnosti a úmrtnosti, Brno a Morava, 1881–1910, v ‰

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung 1881–1910, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 ... (Band I, Heft 1), 1890 (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

V 90. letech 19. století se v Brně situace změnila a počet narozených dětí začal převyšovat počet zemřelých. Tento stav setrval až do konce sledovaného období. Výrazný pokles hmú lze přisuzovat například celkovému zlepšení hygieny a zdravotní péči, rozšíření očkování, kvalitnější stravě apod. Přibližně od druhé poloviny sledovaného období se hmú v Brně dostala na srovnatelnou úroveň hmú Moravy.

5.2 Celkový populační přírůstek

Celkový populační přírůstek zahrnuje kromě přirozeného přírůstku také migrační saldo. Ve statistikách se počty přistěhovalých a vystěhovalých přímo nesledovaly, uvedené počty (tab. 19) byly zjištěny za pomoci bilanční metody z dat sčítání lidu.

Rychlý růst počtu obyvatel v Brně úzce souvisel s migrací z venkova. Počet obyvatel rostl i na Moravě, ale menším tempem a převážně přirozenou měnou (Peša et al., 1973, s. 27). V tab. 19

lze vidět, že v Brně se počet obyvatel zvyšoval převážně migrací, přitom nejvyšší bylo kladné migrační saldo mezi léty 1881–1890; v tomto období byl dokonce zaznamenán přirozený úbytek. Ve většině případů se nejspíš jednalo o migraci za prací. Na Moravě byla situace opačná, v růstu dominovala přirozená měna, která byla schopna nahradit migrační ztráty.

Tab. 19 – Bilance přirozené měny a migračního salda, Brno a Morava, 1881–1910

Ukazatel	Absolutní čísla			Na 1 000 obyvatel (středního stavu)		
	1881–1890	1890–1900	1900–1910	1881–1890	1890–1900	1900–1910
Brno						
Přirozený přírůstek	-1 984	3 157	3 526	-2,4	3,3	3,2
Migrační saldo	13 786	11 727	12 865	15,6	11,5	10,9
Celkový přírůstek	11 802	14 884	16 391	13,3	14,6	13,9
Morava						
Přirozený přírůstek	177 517	236 417	278 493	8,0	10,0	11,0
Migrační saldo	-53 421	-75 581	-93 928	-2,4	-3,2	-3,7
Celkový přírůstek	124 096	160 836	184 565	5,6	6,8	7,3

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 ... (Band XXXII, Heft 1), 1900 (Band LXIII, Heft 1), 1910 (Band I, Heft 1), vlastní výpočty a zpracování.

Kapitola 6

Závěr

Cílem předkládané práce bylo analyzovat vývoj obyvatelstva ve městě Brně v letech 1880–1910. Brno bylo porovnáváno s Moravou, jakožto zástupcem venkova. Zpracovaná demografická analýza je založena na datech vydávaných rakouskou komisí pro statistiku. Konkrétně se jedná o *Sčítání lidu* v letech 1880, 1890, 1900 a 1910, a *Pohyby obyvatelstva*, které vycházely každoročně mezi lety 1881–1910. Zmíněné publikace jsou dostupné online na webu rakouské národní knihovny (Österreichische Nationalbibliothek). Získaná data byla následně zpracována dle běžných metod demografické analýzy. Rozsah a detail analýzy byl však ovlivněn okolnostmi, že se rozsah zjišťovaných údajů měnil, takže některé údaje byly dostupné pouze za část sledovaného období. I přestože datová základna nebyla v takovém rozsahu, jaký máme dnes, přinášejí získaná data zajímavý pohled na populační vývoj Brna na přelomu 19. a 20. století.

Druhá polovina 19. století přinesla mnoho významných změn, které Brno výrazně proměnily zejména po stránce společenské. Ať už se jednalo o industrializaci, urbanizaci či rozšiřování města. K růstu města přispěla i jeho postavení jako zemského hlavního města, koncentrovaly se v něm zemské úřady, soudy a další instituce. Pozitivně působila i přítomnost vojenské správy, velkých zdravotnických ústavů, církevních institucí apod. Všechny tyto faktory se výrazně promítly také do demografického vývoje. Počet obyvatel Brna se od roku 1880 do roku 1910 zvýšil o 43 tisíc (52 %) a v roce 1910 bylo ve městě přítomno již 125 tisíc obyvatel, čímž lze potvrdit hypotézu č. 1 stanovenou v úvodu této práce, která předpokládala růst počtu obyvatel v Brně. Na Moravě byl ve stejném období nárůst přibližně o 470 tisíc (22 %) a v roce 1910 bylo sečteno 2,6 mil. obyvatel.

Ve sledovaném období bylo Brno již rozvinuté průmyslové město, zaměřující se převážně na textilní průmysl, ve kterém po celé období pracovalo přibližně 40 % osob ze všech pracujících v průmyslu. Díky tak výraznému zastoupení textilního průmyslu se Brnu také říkalo „moravský či rakouský Manchester“. Silné zastoupení měl také průmysl potravinářský a strojírenský. Do roku 1910 se důležitost strojírenského průmyslu ještě zvětšila, jelikož pro továrny s textilem bylo potřeba dodávat nové a lepší stroje. Oproti tomu zůstávala Morava v této době ještě převážně zemědělským regionem, podíl osob pracujících v tomto sektoru činil na počátku studovaného období 50 %, do roku 1910 klesl tento podíl na 40 %.

Přechodem z manufakturní na průmyslovou výrobu docházelo ke vzniku mnoha nových pracovních míst, která bylo potřeba obsadit pracovní silou. Nová, mnohdy lépe placená, pracovní místa v průmyslu lákala do města zejména mladé osoby a docházelo tak k masové migraci do měst, nazývané také jako „útěk z venkova“. Na stále rostoucím počtu obyvatel se tedy výrazně větší částí podílela právě migrace. Přibližně 30–40 % obyvatel přítomných v Brně se tam opravdu narodilo, zatímco v průměru Moravy činil tento podíl 60–70 %.

Národnostní struktura obyvatelstva se zjišťovala nepřímo pomocí obcovací řeči. Z tohoto pohledu bylo Brno velmi heterogenní, k češtině se v Brně hlásilo pouze 30–40 % osob, k němčině přibližně 60–70 % obyvatelstva. Na Moravě byl podíl opačný, k češtině se hlásilo přibližně 70 % obyvatelstva, k němčině asi jen 30 %. Příslušnost k některému z jazyků mohla být zkreslena i nepřímým nátlakem na obyvatele, kdy němčina byla považována za úřední jazyk a lidé, kteří uměli oba jazyky, mohli inklinovat právě k tomu úřednímu.

Pokud jde o náboženské vyznání, největší zastoupení mělo římsko-katolické náboženství, ke kterému se hlásilo, průměrně za celé období, asi 90 % osob. Druhým nejsilnějším náboženstvím bylo izraelské (židovské), ke kterému se hlásilo přibližně 7 % osob a třetím bylo evangelické, k němuž se hlásilo 2–3 % osob. Na Moravě se k římsko-katolickému náboženství hlásilo dokonce 95 % osob, k izraelskému 2 %, a k evangelickému téměř 3 %.

Úroveň gramotnosti byla na přelomu století již poměrně vysoká. Dle tehdejší metodiky v roce 1880 bylo plně nebo částečně gramotných osob přibližně 82 %, u negramotných osob je nutné zmínit, že se k nim počítaly i děti do 6 let, což reálnou gramotnost zkreslovalo a lze se domnívat, že byla vyšší. Během sledovaného období se dále zvyšovala. V roce 1910 došlo ke změně metodiky a úroveň gramotnosti se počítala pouze u osob starších 10 let. Na konci sledovaného období dosahovala úroveň gramotnosti téměř 98 %. Na Moravě byla úroveň gramotnosti oproti Brnu nižší, v roce 1880 bylo 76 % obyvatelstva úplně nebo částečně gramotných. V roce 1910 to již bylo téměř 97 % gramotných.

Se stále rostoucím počtem brněnských obyvatel rostl i absolutní počet sňatků. V průběhu sledovaného období se počet sňatků zdvojnásobil, ze 700 na 1,4 tisíce sňatků ročně. Že počty sňatků opravdu rostly i s ohledem na velikost populace potvrzuje hrubá míra sňatečnosti, která taktéž rostla, byť s mírnými poklesy v období krizí. Na začátku 80. let 19. století byla v Brně úroveň sňatečnosti přibližně 8 ‰, ale do roku 1910 vzrostla na 11 ‰. V tomto období byla hrubá míra sňatečnosti obvykle vyšší na venkově, s výjimkou industriálních měst, kterým Brno bez pochyb bylo. Na Moravě se hrubá míra sňatečnosti pohybovala po celé období stabilně mezi 7–8 ‰, což bylo méně než v Brně; hypotéza č. 2 tak potvrzena nebyla.

Struktura sňatků podle náboženství úzce souvisela s náboženským vyznáním jednotlivých osob. Uzavřených sňatků, kde snoubenci byli oba stejného náboženského vyznání, bylo téměř 89 %, druhou největší skupinu tvořily sňatky osob vyznávající izraelské náboženství, kterých bylo přibližně 8 % a třetí největší skupinou byli evangelíci, kterých bylo okolo 2 %. Na Moravě odpovídala skladba snoubenců dle jejich náboženské víry skladbě obyvatelstva dle náboženství, jak byla zjištěna při sčítání lidu.

Sňatky z pohledu rodinného stavu snoubenců uzavírali v Brně nejvyšším podílem svobodní snoubenci (81 %). Sňatků, kde jeden z partnerů byl ovdovělý, bylo 15 % a ve 4 % se brali oba ovdovělí partneři. Na Moravě bylo složení velmi podobné, pouze s tím rozdílem, že svobodných bylo nepatrně méně ve prospěch ovdovělých. V Brně do prvního manželství vstupovalo v období 1881–1897 kolem 89 % osob, druhých a dalších sňatků bylo 11 %. Trend na Moravě byl obdobný, pouze s rozdílem 2 p. b., prvních sňatků bylo méně, ovšem druhých a dalších bylo více.

Nejvíce snoubenců uzavíralo sňatek do 30 let věku, v Brně se to týkalo 63 % ženichů a 73 % nevěst, na Moravě bylo zastoupení takto starých snoubenců vyšší, podíl ženichů byl 70 % a podíl nevěst se blížil k 80 %, lze tedy konstatovat, že na Moravě snoubenci uzavírali sňatky častěji v nižším věku než tomu bylo v Brně. Během sledovaného období došlo také k posunu ve sňatkovém věku snoubenců. V Brně lze u ženichů sledovat největší nárůst u ve věku 24–29 let; ti na konci sledovaného období tvořili více než polovinu ze všech ženichů. Tento nárůst se promítl v poklesu podílu ženichů mladších 24 let. Ženy se naopak vdávaly stále mladší. Během sledovaného období vzrostl podíl nevěst ve věkových kategoriích do 30 let, naproti tomu pokles byl znatelný u nevěst ve věku 30–49 let. Sňatkové chování mužů na Moravě bylo velmi podobné jako mužů v Brně, pouze s tou výjimkou, že rostl i podíl mužů ve věkové kategorii 30–39 let, zatímco v Brně tato kategorie spíše stagnovala. Sňatkové chování moravských nevěst bylo po celé sledované období téměř stejné, jednotlivé věkové kategorie se mezi lety 1880 a 1910 vychylovaly maximálně o 2 p. b.

Sňatky se v Brně nejčastěji uzavíraly v únoru a na Moravě v listopadu, nejméně obecně v prosinci. Specifické rozložení během roku souviselo s náboženskými a kulturními tradicemi. Příkladem může být již zmíněný prosinec, který byl z hlediska konání svateb velmi krátkým měsícem, neboť uzavřít sňatek bylo možné v období po skončení adventu, což byl přibližně jeden týden na konci měsíce.

Přirozenou obnovu brněnské populace nejprve ročně zajišťovalo 2,6 tis. živě narozených dětí, na konci sledovaného období to již bylo mírně přes 3,0 tis., ale i přesto, s přihlédnutím k velikosti populace, úroveň porodnosti klesala. Do konce století se hrubá míra porodnosti pohybovala mezi 30–35 ‰ a v novém století se snížila na 25 ‰. Poklesem porodnosti tak lze potvrdit pouze první část hypotézy č. 3, druhou část této hypotézy potvrdit nelze, neboť v roce 1910 ještě pravděpodobně nebyl v Brně ukončen demografický přechod a úroveň porodnosti na konci sledovaného období tak nedosáhla úrovně blížící se 20 ‰.

Důvody ke snížení úrovně porodnosti pravděpodobně souvisely se změnami v rodinném chování, tedy s vědomým regulováním počtu dětí. Bydlení v malých bytech, vyšší náklady na život či častější zaměstnanost matek mohly také vést k omezování počtu dětí. Na Moravě také docházelo k růstu počtu živě narozených dětí, ale zároveň i k poklesu hrubé míry porodnosti, jejíž tempo bylo mírnější.

Vícečetných porodů bylo spíše poskrovnu, v Brně se ročně narodilo průměrně kolem 60 dvojčat, trojčata byla maximálně tři za rok, někdy žádné. Na Moravě byl roční průměr 1,9 tisíce dvojčat a 14 trojčat. Z hlediska vitality novorozenců se podíl mrtvě narozených dětí

v Brně pohyboval mezi 30–50 ‰, na Moravě byl podíl mrtvě narozených dětí o poznání nižší, obvykle mezi 20–30 ‰.

Vyšší podíl živě narozených dětí mimo manželství lze pozorovat v oblastech s vyšším výskytem německého obyvatelstva. V Brně byl podíl živě narozených dětí mimo manželství průměrně 26 ‰, zatímco na Moravě se takto narodilo jen 10 ‰ dětí. Rozložení narozených dětí v průběhu roku bylo poměrně vyrovnané, v Brně se nejvíce dětí rodilo v dubnu a květnu, na Moravě to bylo již v únoru a březnu, naopak nejméně dětí se rodilo v prosinci.

Během sledovaného období lze pozorovat zlepšení úmrtnostních poměrů. Na začátku období dosahovala hrubá míra úmrtnosti až 40 ‰ a do roku 1910 se snížila na úroveň 20 ‰ a přiblížila se tak k úrovni úmrtnosti na Moravě, která byla po celou dobu nižší. Pokles úrovně úmrtnosti byl předpokladem hypotézy č. 5, kterou lze na základně zmíněných výsledků potvrdit.

Poměrně značnou část ze všech zemřelých tvořily děti do 5 let, v Brně tak na začátku sledovaného období jejich podíl kolísal okolo 40 ‰, do konce období se snížil na 20 ‰. Z dětí zemřelých do 5 let tvořili největší podíl zemřelí kojenci (do 1 roku věku), a to průměrně 70 ‰. Kojenecká úmrtnost zpočátku dosahovala i 350 ‰, ale do konce sledovaného období klesla na 122 ‰. Největší zlepšení kojenecké úmrtnosti lze sledovat u kojenců od 3 měsíců do 1 roku. Na Moravě podíl zemřelých dětí nejprve dosahoval až k 50 ‰ ze všech zemřelých, do roku 1910 se snížil na 38 ‰. Podíl kojenců ze všech zemřelých dětí do 5 let byl srovnatelný s Brnem, kojenecká úmrtnost se zpočátku pohybovala okolo 250 ‰ a do konce sledovaného období její úroveň klesla na 182 ‰, k jejímu snížení nepatrně více přispěla úmrtnost dětí do 3 měsíců, než úmrtnost u dětí starších 3 měsíců.

Nejčastější příčinou úmrtí v letech 1896–1910 v Brně byla *plicní tuberkulóza*, podíl zemřelých na tuto příčinu činil 20 ‰. Druhou nejčastější příčinou byl *zápal plic*, který postihoval přes 8 ‰ zemřelých osob. Třetí nejčastější příčinou byla úmrtí na *srdeční a cévní onemocnění*. Na Moravě bylo pořadí prvních dvou příčin stejné, podíl však byl u plicní tuberkulózy téměř o 4 p. b. nižší a u zápalu plic naopak o 2 p. b. vyšší než v Brně. Třetí nejčastější příčinou byla *vrozená srdeční slabost v důsledku předčasného porodu, narození s těžkým postižením*, na kterou zemřelo téměř 5 ‰ osob.

Sezónní pohyb úmrtnosti byl téměř totožný pro Brno i Moravu, nejvýraznější byl v zimních a poté v jarních měsících. Nejvyšších hodnot měsíčních indexů pro Brno bylo dosaženo v dubnu, květnu a březnu, pro Moravu to bylo v březnu, lednu a dubnu. Nejnižší měsíční index lze sledovat v září, pro obě území byl totožný.

Z počátku období byla v Brně hrubá míra úmrtnosti vyšší než hrubá míra porodnosti, což znamenalo, že počty narozených zcela nekompenzovaly počty zemřelých, takže docházelo k přirozenému úbytku populace. Přibližně v 90. letech 19. století došlo k obratu a lze již hovořit o přirozeném přírůstku, i když byl ve srovnání s Moravou nižší. Na Moravě byla po celou dobu vyšší hrubá míra porodnosti ve srovnání s hrubou mírou úmrtnosti.

Změny, které v tomto období probíhaly, se odrážely i na věkové struktuře. Pozvolný pokles úrovně porodnosti, trvající celé sledované období, zapříčinil na konci období úbytek dětí do 15 let. Snížení úrovně úmrtnosti a značná migrace se projevilily zesílením podílu osob

starších 15 let. Je tedy patrné, že v Brně došlo ke změně věkové struktury a je tak možné hypotézu č. 4 potvrdit. Na Moravě došlo ke změně věkové struktury pouze nepatrně.

I přesto, že se třicet let nemusí jevit jako dlouhá doba, tak město Brno stihlo projít velkou proměnou. Dostupné datové zdroje nám umožnily poznat alespoň částečně toto období, během kterého se charakter reprodukce obyvatelstva začínal proměňovat. I když došlo v Brně k rozhodujícím změnám až po roce 1910, lze na základě zpracovaných dat doložit, že počátek poklesu úrovně úmrtnosti započal již na přelomu 19. a 20. století a úrovně plodnosti v první dekádě 20. století. Lze tedy konstatovat, že změny, které v Brně ve vývoji obyvatelstva proběhly, byly ovlivněny proměnou struktury obyvatelstva mezi začátkem a koncem sledovaného období.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- BARTOŠ, F. 1892. *Moravská svatba*. Praha: Knihovna F. ŠIMÁČEK, 1892, 79 s.
- BARTOŠ, J. et al. 1986. *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Ostrava: Profil, 1986.
- BOHÁČ, A. 1909. Přirozená měna obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku: Porody nemanželské a děti mrtvě narozené. *Národopisný Věstník československý*. Praha: Společnost Národopisného musea československého, 1909, 4(1), 145–151. ISSN 1801-9269.
- BRABCOVÁ, P. 2001. Plodnost vdaných žen v první polovině 18. století: Výsledky dat ze dvou jihomoravských farností. *Historická demografie*. 2001, (25), 85–100. ISSN 0323-0937. Dostupné také z: http://www.eu.avcr.cz/opencms/export/sites/eu/.content/files/historicka-demografie/HD_25_2001.pdf
- ČSÚ, 2018. Historie sčítání lidu na území České republiky I. *Český statistický úřad* [online]. 07.02.2018 [cit. 2019-11-16]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/historie_scitani_lidu_na_uzemi_ceske_republiky_i
- DOKOUPIL, L., L. NESLÁDKOVÁ a R. LIPOVSKI, 2014. *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace*. Ostrava: Universitas Ostraviensis, 2014. ISBN 978-807-4647-291.
- DŘÍMAL, J. et al. 1969. *Dějiny města Brna I*. Brno: Blok, 1969, 296 s.
- FASORA, L. a V. ŠTĚPÁNEK, 2017. *Dějiny Brna 6: Předměstské obce*. Brno: Archiv města Brna, 2017. ISBN 978-80-86736-54-9.
- FIALOVÁ, L. 1983. Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930. *Historická demografie*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1983(8), s. 133–147. Dostupné také z: http://www.eu.avcr.cz/opencms/export/sites/eu/.content/files/historicka-demografie/HD_08_1983.pdf
- FIALOVÁ, L. 1987. Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. *Historická demografie*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1987, (12), s. 207–224. ISSN 0323-0937.
- FIALOVÁ, L. 1995. Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. Pierot, 1995, 37(1), s. 9–21. ISSN 0011-8265.
- FIALOVÁ, L. 1996. Století demografické statistiky. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, 1996, s. 133–192. Patriae. ISBN 80-204-0283-7.
- FIALOVÁ, L. et al. 1996. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta, 1996, 400 s. ISBN 80-204-0283-7.

- HÁJEK, Z. 1973. *Demografie Brna*. Praha: Academia, 1973, 116 s.
- HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, C. 1975. *Brno: dílo přírody, člověka a dějin*. Druhé vydání. Brno: Blok, 1975, 190 s.
- KALIBOVÁ, K. 2001. *Úvod do demografie*. 2. vyd. Praha: Karolinum, 2001. Učební texty Univerzity Karlovy v Praze. ISBN 80-246-0222-9.
- KALIBOVÁ, K., Z. PAVLÍK a A. VODÁKOVÁ, 2009. *Demografie (nejen) pro demografy*. Třetí, přepracované vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. Sociologické pojmosloví. ISBN 978-80-7419-012-4.
- KÁRNÍKOVÁ, L. 1965. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965, 404 s.
- KUČA, K. 2000. *Brno: Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha: Baset, 2000. ISBN 80-862-2311-6.
- KUČA, K. 1996. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. I. díl: A–G. Praha: Libri, 1996. ISBN 80-85983-13-3.
- KROUPA, J. et al. *Dějiny Brna 7: Uměleckohistorické památky, historické jádro*. Brno: Statutární město Brno, Archiv města Brna, 2015, 885 s. ISBN 978-80-86736-46-4.
- MORKES, F. 2010. Proměny povinné školní docházky. *Učitelské noviny* [online]. 2010, (33) [cit. 2020-03-26]. Dostupné z: <http://www.ucitelskenoviny.cz/?archiv&clanek=5492>
- PAVLÍK, Z., J. RYCHTAŘÍKOVÁ a A. ŠUBRTOVÁ, 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia, 1986, 736 s.
- PEŠA, V. et al. 1973. *Dějiny města Brna 2*. Brno: Blok, 1973, 380 s.
- PROKOPEC, J. 1988. Manželství a rozvody v českých zemích v 19. století. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. Praha, 1988, 30(4), s. 310–313.
- ZÁKON 946/1811 ze dne 1. června 1811. In: *Všeobecný zákoník občanský*. 1811. Dostupné také z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapter/view-document.seam?documentId=onrf6mjygeyv6ojugywtcna>
- ZÁKON 142/1867, ze dne 21. prosince 1867: Základní zákon o všeobecných právech státních občanů. In: *Říšská sbírka zákonů*. [Videň], 1867. Dostupné také z: <http://spsp.prf.cuni.cz/lex/142-1867.htm>
- ZÁKON 144/1868, daný dne 5. prosince 1868: jimžto se ustanovuje, jak se má v královstvích a zemích, v radě říšské zastoupených, plnit povinnost branná. In: *Říšská sbírka zákonů*. s. 395–411. Dostupné také z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>. V originále: Obsaženo v část. LXVI. zák. říšského č. 151, s. 437–448. Dostupné také z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1868&page=469&size=45>.
- ZÁKON 61/1869, daný dne 14. května 1869: jimžto se ustanovují pravidla vyučování ve školách obecných. In: *Říšská sbírka zákonů*. s. 201–215. Dostupné také z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>. V originále: Obsažen v částce XXIX. zákona říšského č. 62, s. 277–288. Dostupné také z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1869&page=311&size=45>.
- ZÁKON 68/1870, daný dne 30. dubna 1870, jenž se týče organizace veřejné služby zdravotní. In: *Říšská sbírka zákonů*. Schönbrunn, 1870, částka XXV, s. 125–131. Dostupné také z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>

- ZÁKON 28/1884, daný dne 10. února 1884, platný pro markrabství Moravské, jenž se týče upravení zdravotní služby v obcích. In: *Moravská sbírka zákonů*. 1884, částka X, s. 85–94. Dostupné také z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/ms.html>
- ZÁKON 1/1888: daný dne 28. prosince 1887, o pojišťování dělníků pro případ úrazu. In: *Říšská sbírka zákonů*. Vídeň. Dostupné také z: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=376&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>. V originále: Obsažen v částce I. zákona říšského č. 1, s. 1–14. Dostupné také z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1888&page=33&size=45>.
- ZÁKON 33/1888: daný dne 30. března 1888, o pojišťování dělníků pro případ nemoci. In: *Říšská sbírka zákonů*. Vídeň, s. 57–71. Dostupné také z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>. V originále: Obsažen v částce X. zákona říšského č. 33, s. 57–71. Dostupné také z: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1888&page=91&size=45>
- SLAVÍK, F. A. 1897. *Brněnský okres*. Brno: Musejní spolek v Brně, 1897. VLASTIVĚDA MORAVSKÁ: Místopis Moravy: Brněnský kraj: Místopis Moravy: Brněnský kraj.
- ŠUJAN, F. 1902. *Dějepis Brna*. Brno: Musejní spolek, 1902. VLASTIVĚDA MORAVSKÁ: Místopis Moravy: Brněnský kraj.
- VARGOVÁ L., L. HORÁČKOVÁ A M. MENŠÍKOVÁ, 2011. *Zdravotní péče o brněnské obyvatele v 18. a 19. století*. Multimediální podpora výuky klinických a zdravotnických oborů: Portál Lékařské fakulty Masarykovy univerzity [online], [cit. 28. 11. 2019]. Dostupné z: <https://portal.med.muni.cz/clanek-537-zdravotni-pece-o-brnenske-obyvatele-v-18-a-19-stoleti.html>. ISSN 1801-6103.
- VÁVRA, Z. 1960. Změny ve specifické úmrtnosti obyvatelstva českých zemí za léta 1870–1944. *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*. Státní úřad statistický, 1960, 2(1), s. 37–48. ISSN 0011-8265.

SEZNAM POUŽITÝCH DATOVÝCH ZDROJŮ

Sčítání lidu (*Die Ergebnisse der Volkszählung*)

Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern [online]. Band I.–II., Heft 1–3. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1882. Österreichische Statistik. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/ors.htm>

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern [online]. Band XXXII., Heft 1–3. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1892–1893. Österreichische Statistik. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/ors.htm>

Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: Mähren [online]. Band XXXIII., Heft 9. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1894. Österreichische Statistik. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ors&datum=0033&pos=2521>

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern [online]. Band LXIII., Heft 1–2. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1902–1903. Österreichische Statistik. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/ors.htm>

Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: Mähren [online]. Band LXVI., Heft 9. Wien: K. K. Statistischen Zentralkommission, 1904. Österreichische Statistik. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ors&datum=0066&pos=1379>

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern [online]. Band I., Heft 1–3. Wien: K. K. Statistischen Zentralkommission, 1912–1914. Österreichische Statistik. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/ost.htm>

Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich: Mähren und Schlesien [online]. Wien: K. K. Statistischen Zentralkommission, 1916, Band III., Heft 9. Österreichische Statistik. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ost&datum=0003&page=1426&size=45>

Pohyby obyvatelstva (Bewegung der Bevölkerung)

Bewegung der Bevölkerung: der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder in den Jahren 1881–1910 [online]. Wien: K. K. Statistischen Central-Commission, 1884–1912. Österreichische Statistik. Dostupné také z: <http://anno.onb.ac.at/ors.htm>

Příloha

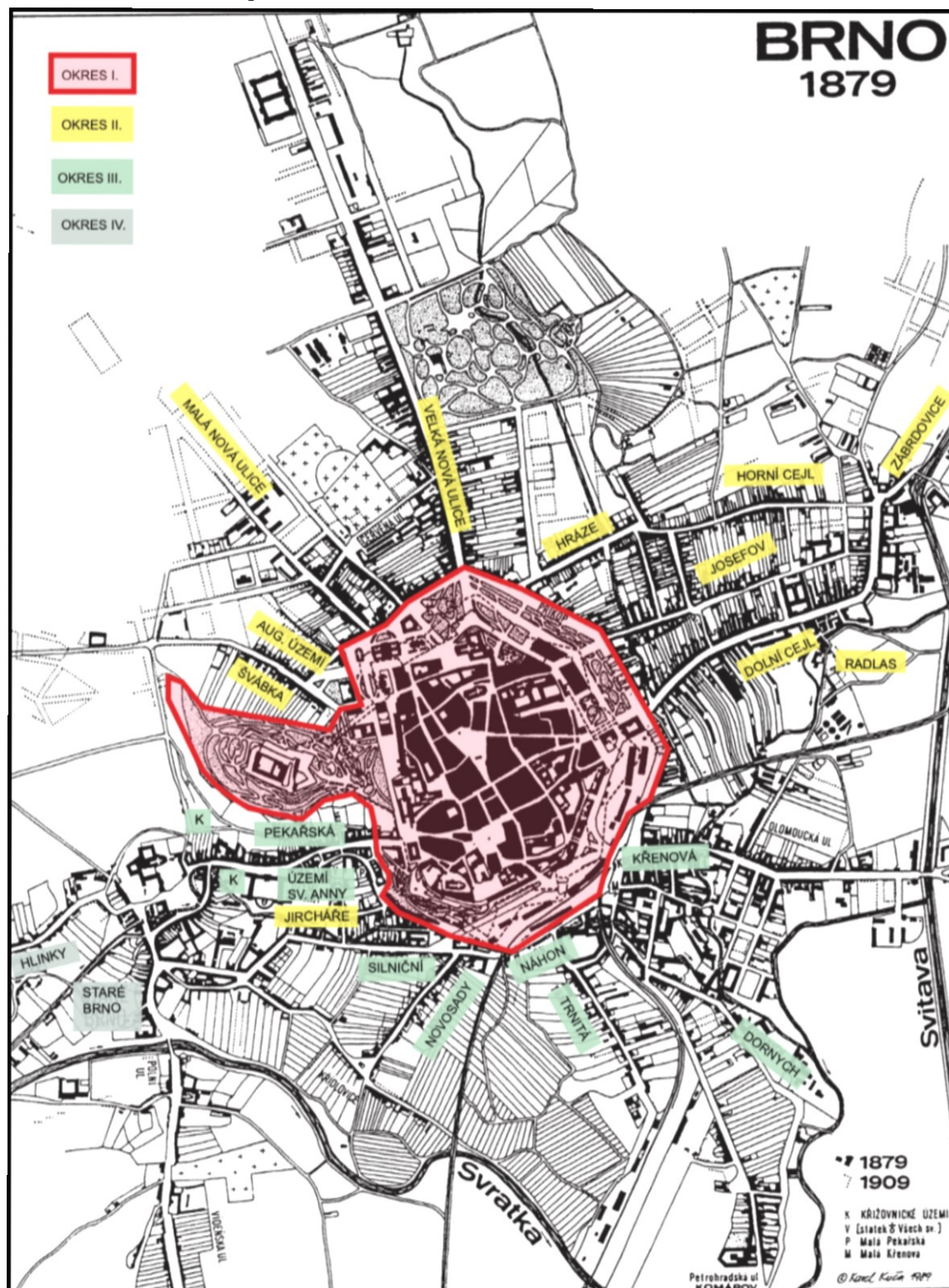
Příloha 1 – Asanace města Brna na konci 19. století

Poznámka: Fotografie zachycuje bourání staré zástavby u Velkého náměstí (dnes nám. Svobody) pro vznik nové třídy z náměstí podél chrámu sv. Jakuba (dnešní ulice Rašínovy).

Zdroj: Kroupa et al., 2015, s. 64

Příloha 2 – Historická mapa města Brna v roce 1879

Poznámka: Brno roku 1879. Pro porovnání tečkovaně vyznačeny ulice zastavěné do roku 1909 (Kuča K., 2000., s. 124).

Zdroj: Kuča K., 2000, str. 124, vlastní úprava

Příloha 3 – Sektory národního hospodářství s rozdělením na skupiny odvětví v roce 1910

Sektor		Skupina	Popis odvětví
A	Zemědělství a lesnictví	I	Zemědělství, chov zvířat, zahradnictví
		II	Lesnictví, lov
		III	Rybaření
B	Průmysl a živnosti	IV	Důlní těžba a hutnictví
		V	Povrchová těžba nerostů a zeminy
		VI	Kovovýroba
		VII	Strojírenství
		VIII	Chemický průmysl
		IX	Energetický průmysl
		X	Stavebnictví
		XI	Polygrafický průmysl
		XII	Textilní průmysl
		XIII	Papírenský a kožedělný průmysl
		XIV	Dřevařský, řezbářský a gumárenský průmysl
		XV	Potravinářský průmysl
		XVI	Oděvy a úklidový průmysl
		XVII	Ostatní průmyslová odvětví
C	Obchod a doprava	XVIII	Obchod se zbožím
		XIX	Finanční služby
		XX	Železniční doprava
		XXI	Ostatní přeprava po zemi a vodě
		XXII	Ostatní obchodní a dopravní průmysl
		XXIII	Pohostinství
		XXIV	Samostatně výdělečně činné domácí služby a jiné práce
D	Veřejná a vojenská služba, svobodná povolání, nezaměstnaní	XXV	Aktivní vojsko
		XXVI	Soudní, státní a ostatní veřejné služby a související profese
		XXVII	Výuka a vzdělávání
		XXVIII	Ostatní profese
		XXIX	Důchody a podpora živobytí
		XXX	V institucích (pokud nejsou přiřazeny k povolání) a v odborné přípravě
		XXXI	Osoby nezaměstnané a ostatní

Poznámka: Volně přeloženo. Tato struktura s drobnými odlišnostmi je také platná pro roky 1890 a 1900.

Zdroj: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 ..., Band XXXIII., Heft 9., vlastní zpracování.

Příloha 4 – Přirozený pohyb obyvatelstva v Brně v letech 1881–1910

Rok	Střední stav k 1.7.	Počet sňatků	Počet živě narozených dětí		Počet zemřelých		Přirozený přírůstek
			celkem	z toho mimo manžel.	celkem	z toho kojenců do 1 roku	
1881	83 250	688	2 618	603	2 949	757	-331
1882	84 430	725	2 817	751	3 372	1 008	-555
1883	85 611	739	2 880	769	3 431	903	-551
1884	86 791	708	2 951	790	3 163	876	-212
1885	87 971	680	2 804	744	2 982	724	-178
1886	89 151	695	2 845	801	2 984	792	-137
1887	90 331	745	2 835	793	2 898	751	-63
1888	91 512	756	2 912	811	3 002	685	-90
1889	92 692	787	2 925	839	3 366	861	-386
1890	93 872	808	2 924	822	3 348	822	-424
1891	95 206	804	3 035	849	2 992	745	43
1892	96 695	788	2 961	798	3 076	755	-115
1893	98 183	877	3 169	898	2 941	739	228
1894	99 671	926	3 062	815	2 840	756	222
1895	101 160	934	3 261	860	2 765	689	496
1896	102 648	946	3 324	920	2 957	670	367
1897	104 137	933	3 433	899	2 873	649	560
1898	105 625	974	3 317	865	2 790	670	527
1899	107 113	947	3 239	866	2 886	623	353
1900	108 602	991	3 276	804	2 800	610	476
1901	110 166	1 013	3 251	781	2 838	588	413
1902	111 805	1 041	3 401	847	2 820	673	581
1903	113 444	968	3 183	783	2 689	519	494
1904	115 083	1 086	3 314	843	2 821	563	493
1905	116 722	1 112	3 084	734	2 990	576	94
1906	118 361	1 204	3 115	768	2 684	491	431
1907	120 000	1 240	3 037	739	2 886	495	151
1908	121 639	1 266	3 081	794	2 851	464	230
1909	123 278	1 302	3 135	776	2 968	481	167
1910	124 917	1 383	3 116	773	2 641	381	475

Zdroj: Bewegung der Bevölkerung, 1881–1910, vlastní výpočty a zpracování.